

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»
Навчально-науковий інститут психології

Кафедра психології

Пискун Ангеліна Володимирівна

УДК 159.9

Кваліфікаційна робота

Стиль виховання у сім'ї як чинник виникнення агресивності у
підлітковому віці

053 «Психологія»

«Організаційна психологія»

Подається на здобуття освітнього ступеня бакалавр

Кваліфікаційна робота містить результати власних доробок. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело _____ А. В. Пискун

Науковий керівник (консультант) – Никоненко Олена Вікторівна, кандидат
психологічних наук, доцент

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	6
1.1. Поняття агресії і агресивності в психології	6
1.2. Психологічні особливості прояву агресивності в підлітковому віці ..	11
1.3. Взаємозв'язок стилю сімейного виховання і прояву агресивності підлітків.....	15
Висновки до розділу 1	20
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ З ПРОЯВАМИ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	22
2.1. Організація та етапи дослідження особливостей стилю сімейного виховання з проявами агресивності у підлітковому віці	22
2.2. Результати дослідження стилю сімейного виховання як чинника агресивності у підлітковому віці	28
Висновки до розділу 2	49
РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	50
3.1. Теоретичні основи профілактики та корекції агресії в підлітковому віці.....	50
3.2. Програма з корекції та профілактики прояву агресивності в підлітковому віці.....	55
Висновки до розділу 3	69
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	84

ВСТУП

Актуальність роботи. Підлітковий вік є критичним періодом формування особистості, коли закладаються основи соціальної поведінки, моральних цінностей та емоційної саморегуляції. Одним із ключових чинників, що впливають на поведінкові прояви підлітків, зокрема на рівень їхньої агресивності, є стиль виховання в сім'ї. Дослідження показують, що авторитарний, гіперопікуючий або байдужий стиль виховання можуть провокувати агресивні реакції, тоді як демократичний стиль сприяє розвитку самоконтролю та соціальної адаптації.

Актуальність теми зумовлена зростанням рівня підліткової агресії, що проявляється у фізичному, вербальному та непрямому насильстві в сім'ї, школі та соціальному середовищі. У сучасних умовах нестабільності, психологічного напруження та впливу цифрових технологій особливо важливим є розуміння ролі батьківського виховання у формуванні конструктивних або деструктивних моделей поведінки підлітків.

Дослідження цієї проблеми сприятиме визначенню ефективних підходів до виховання, що допоможуть мінімізувати рівень агресивності серед підлітків, а також розробці рекомендацій для батьків, педагогів і психологів щодо створення сприятливого виховного середовища.

Теоретичною основою дослідження агресивних проявів підлітків, як стратегій поведінки є праці: В. Андрущенко, В. Бірюкової, К. Вакась, К. Гапчич, Л. Гуцуляк, Т. Дзюба, Л. Кобильнік, С. Кравчук, Д. Липченко, М. Мельничук, О. Морозова та ін.

Мета дослідження – дослідити стиль виховання у сім'ї як чинник виникнення агресивності у підлітковому віці на сформувані програму з корекції та профілактики прояву агресивності в підлітковому віці.

Згідно мети курсової роботи були сформовані такі **завдання**:

1. Розглянути поняття агресії і агресивності в психології;

2. Здійснити дослідження стилю сімейного виховання як чинника агресивності у підлітковому віці;

3. Розглянути теоретичні основи профілактики та корекції агресії в підлітковому віці;

4. Розробити програму з корекції та профілактики прояву агресивності в підлітковому віці.

Об'єктом дослідження є агресивність у підлітковому віці.

Предмет дослідження є стиль виховання у сім'ї як чинник агресивності в підлітковому віці.

Методи дослідження: Для досягнення мети та реалізації поставлених завдань було використано комплекс взаємодоповнюючих методів: теоретичні методи – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння, які застосовувалися для розкриття сутності понять «агресія», «агресивність», «стиль сімейного виховання», а також для вивчення існуючих наукових підходів до розуміння причин агресивної поведінки у підлітків. Структурування та моделювання були використані для побудови логіко-структурної моделі взаємозв'язку стилів виховання з проявами агресивності. Метод класифікації слугував основою для виокремлення типів стилів сімейного виховання. Емпіричні методи – включали анкетування, бесіду, інтерв'ю, психодіагностичні методики та констатувальний експеримент, які дозволили вивчити особливості прояву агресивності в підлітковому віці та з'ясувати характер впливу стилю сімейного виховання на її рівень.

Психодіагностичний інструментарій дослідження складався з:

- опитувальника Басса-Дарки для оцінки рівня та форм агресивності;
- Фрайбурзької анкети агресивності;
- опитувальника А. Варга і В. Століна для виявлення типу батьківського ставлення;
- шкали стилю виховання Оліва А. для комплексної оцінки виховного впливу.

Методи кількісної обробки даних – застосовувалися для аналізу емпіричних результатів і включали обчислення середніх значень, частотних і відсоткових розподілів, ранговий коефіцієнт кореляції Спірмена – для встановлення взаємозв'язків між стилями виховання та рівнем агресивності підлітків.

Обробка отриманих результатів здійснювалася з використанням програмного забезпечення SPSS 13.0 for Windows та Microsoft Office for Windows XP Professional, що забезпечило статистичну точність і наочність інтерпретації результатів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів:

уперше:

- розроблено та впроваджено програму психологічної корекції та профілактики агресивної поведінки у підлітковому віці, яка враховує особливості стилів сімейного виховання та спрямована на розвиток емоційної саморегуляції;

удосконалено:

- методичний підхід до застосування психодіагностичних методик для дослідження взаємозв'язку між стилями сімейного виховання та рівнем агресивності підлітків;

- підхід до формування корекційних програм, орієнтованих на зміну деструктивних виховних впливів у родині як чинників агресивної поведінки; дістали подальшого розвитку:

- теоретичні уявлення про механізми впливу стилів сімейного виховання на формування агресивної поведінки у підлітковому віці;

- наукові підходи до профілактики агресивності серед підлітків через оптимізацію батьківсько-дитячих відносин і розвиток конструктивних моделей емоційного реагування.

Практичне значення дослідження Результати дослідження можуть бути використані в освітній, соціальній та психологічній сферах для попередження та корекції агресивної поведінки підлітків.

1. Для батьків – дослідження допоможе усвідомити вплив стилю виховання на поведінкові особливості дітей, зокрема на рівень їхньої агресивності. На основі отриманих даних можна розробити рекомендації щодо формування ефективних стратегій виховання, що сприятимуть розвитку емоційної саморегуляції, соціальних навичок та конструктивного способу вираження емоцій у підлітків.

2. Для педагогів та шкільних психологів – результати роботи можуть бути використані при розробці програм профілактики агресивної поведінки в підлітковому середовищі, а також у створенні ефективних методик взаємодії з учнями, які проявляють ознаки агресії.

3. Для соціальних працівників та психологів – висновки дослідження сприятимуть розробці корекційних програм для сімей, де існує ризик виникнення деструктивних стилів виховання, що провокують агресивну поведінку у підлітків.

4. Для науковців – матеріали роботи можуть стати основою для подальших досліджень у сфері дитячої та підліткової психології, зокрема у вивченні механізмів впливу сімейного виховання на розвиток особистості.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (70 найменування) та 7 додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи - 99 сторінок, основний обсяг - 73 сторінок. Робота містить 10 таблиць, 4 рисунків, 7 додатки (на 16 сторінках).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

1.1. Поняття агресії і агресивності в психології

Агресія – це поведінковий феномен, що проявляється у свідомому чи несвідомому заподіянні шкоди іншим або створенні напруженої ситуації в оточенні. Вона може набувати фізичних, вербальних чи невербальних форм та виникати під впливом емоційних, соціальних, когнітивних та біологічних чинників.

Як психологічне явище, агресія охоплює широкий спектр емоційних реакцій, включаючи гнів, ворожість і роздратування. Вона може бути спрямована як на оточуючих (зовнішня агресія), так і на самого себе (автоагресія).

До причин агресивної поведінки належать емоційна напруга, соціальне середовище, життєвий досвід, а також особливості нервової системи. У певних випадках агресія виступає механізмом психологічного захисту або способом вираження невдоволення та внутрішніх конфліктів.

Науковці досліджують різні її типи, зокрема відкриту фізичну, словесну, пасивно-агресивну та латентну. Також вивчається вплив інтелектуальних та емоційних особливостей особистості на схильність до агресивних реакцій.

Корекція агресивної поведінки передбачає використання психотерапії, соціальних тренінгів, формування навичок ефективної комунікації та розвитку емоційного інтелекту.

Розуміння природи агресії сприяє покращенню міжособистісних відносин, підвищенню рівня емпатії та формуванню гармонійного соціального середовища. Це явище є багатограним і вимагає всебічного аналізу для розробки ефективних підходів до його регуляції.

Агресивність – це стійка особистісна риса або схильність людини до проявів агресії, яка може мати як вроджений, так і набутий характер. Вона

визначає рівень готовності індивіда діяти агресивно в певних ситуаціях і може бути виражена як імпульсивність, ворожість або схильність до конфліктної поведінки.

Агресія відрізняється від агресивності тим, що є конкретним актом поведінки, тоді як агресивність – це риса особистості, що вказує на схильність до подібних дій. Агресія проявляється ситуативно та може бути разовою, тоді як агресивність є тривалою характеристикою, що впливає на поведінку в різних ситуаціях. Причини агресії часто пов'язані з конкретними обставинами, такими як фрустрація чи загроза, а агресивність формується під впливом генетичних, соціальних і психологічних факторів. Крім того, агресію можна контролювати через соціальні норми чи самоконтроль, тоді як агресивність є більш глибоко вкоріненою особливістю, що потребує довготривалої корекції. Таким чином, агресія – це дія, а агресивність – це схильність до таких дій.

Агресивність може призводити до різноманітних наслідків, серед яких конфлікти, психологічні травми та руйнування міжособистісних відносин. Тому у сфері психологічних досліджень особливу увагу приділяють вивченню механізмів деструктивної поведінки, її чинників, можливих наслідків та шляхів контролю.

Згідно з дослідженнями Л. Є. Бегези та В. В. Трофимчук, у науково-психологічній літературі окреслено кілька ключових підходів до розуміння феномену агресивності [2;27]:

1. **Етологічний підхід** трактує агресивність як наслідок закладених у людині патернів поведінки. В рамках теорії потягів агресивність розглядається як вроджений інстинкт самознищення, що може спрямовуватися як на саму особистість, так і на інших людей.
2. **Соціологічний підхід** пояснює агресивність через вплив соціального середовища. Згідно з теорією соціального научіння, агресія формується внаслідок виховання, навчання та наслідування, оскільки людина

постійно перебуває під впливом соціальних взаємодій у сім'ї, школі, культурному середовищі та медіапросторі.

3. **Діяльнісний підхід** розглядає агресивність як схильність до ворожих або агресивних дій, що пов'язана з індивідуальними характеристиками особистості та її поведінковими проявами.
4. **Поведінковий підхід** акцентує увагу на розгляді агресивності як форми соціальної поведінки. В цьому контексті агресивні дії людини розглядаються в межах соціальної взаємодії, з урахуванням культурних норм та суспільних очікувань.
5. **Мотиваційний підхід** пояснює агресивність через прагнення, потреби та цілі людини, що можуть обумовлювати агресивну поведінку.
6. **Аксіологічний підхід** фокусується на емоційних станах особистості в процесі аналізу агресивної поведінки.
7. **Особистісний підхід** визначає агресивність як стійку рису характеру, яка може проявлятися по-різному залежно від ситуаційних та індивідуальних чинників.

М. К. Кременчуцька та Н. Р. Жиліч зазначають: «Агресивність – це стійка особистісна характеристика, що виражається у схильності до агресивної поведінки, а також у готовності інтерпретувати дії інших людей як ворожі» [14, с. 13-19].

В. Андрущенко підкреслює, що в сучасній науці агресивність визначається як стійка характеристика особистості, що проявляється через активне вираження нетерпимості до інших точок зору, відмову приймати існуючий порядок речей та його заперечення, що супроводжується переважно негативними емоціями – гнівом, ворожістю, ненавистю [1, с. 8].

К. В. Вакась пояснює агресивність як тимчасовий стан, що проявляється у вигляді афективних спалахів гніву чи злості, а також імпульсивних дій, спрямованих на об'єкт фрустрації, який став причиною конфлікту [4, с. 13-16].

Спираючись на концепцію А. Басса, В. О. Бірюкова розглядає три основні категорії агресивних проявів, що охоплюють фізичні та вербальні дії,

активні та пасивні форми, а також прямі й непрямі способи вираження агресії [3, с. 55]. Фізичні дії можуть включати удари, тілесні пошкодження чи бійки, тоді як вербальні прояви виражаються через агресивні висловлювання, образи або погрози. Активна агресія проявляється через відкриті дії, спрямовані на заподіяння шкоди, тоді як пасивна має менш виражений характер і може виявлятися у вигляді ігнорування, відмови виконувати завдання або демонстративної апатії. Пряма агресія спрямовується безпосередньо на об'єкт конфлікту, у той час як непряма передбачає використання завуальованих методів, зокрема пліток, маніпуляцій або критики.

М. Й. Казанжи акцентує увагу на тому, що агресивність може бути пов'язана з нестабільністю емоційного стану, коли людина схильна до різких змін настрою, проявів збудливості, депресивних або тривожних станів. Дослідник також відзначає роль генетичної спадковості, яка може передавати агресивні схильності від покоління до покоління. Важливим фактором є фрустрація, коли незадоволеність життєвими обставинами провокує напруження та агресивну поведінку. Відчуття власної незначущості, низька самооцінка та брак впевненості у своїх силах також можуть стати причинами ворожого ставлення до оточення. Люди, які не контролюють власні негативні емоції, мають труднощі з керуванням гнівом і образами, що часто призводить до конфліктів і агресивних дій. Неспроможність конструктивно розв'язувати проблемні ситуації, а також відчуття несумісності з соціальним середовищем підсилюють схильність до агресивної поведінки [10, с. 38].

Н. Б. Литвинчук і Н. М. Мельниченко наголошують на структурній складності агресивності, яка включає когнітивний, емоційний і вольовий аспекти [16, с. 112]. Рівень усвідомлення власного стану та мотивів, що його викликають, визначає інтенсивність проявів агресії. Негативний емоційний фон, насичений гнівом, ворожістю чи роздратованістю, значно підсилює схильність до конфліктів. Вольовий компонент проявляється через наполегливість та рішучість у досягненні своїх намірів, що у певних випадках може набувати агресивного характеру.

У наукових дослідженнях також простежується відмінність між конструктивною та деструктивною агресією [8, с. 42-45]. Перша розглядається як природний механізм адаптації, що допомагає людині відстоювати власні права, конкурувати й досягати цілей. Друга ж пов'язана зі злісними діями, які спрямовані на завдання шкоди іншим і можуть посилюватися внаслідок сильних негативних переживань, таких як біль, образа чи дистрес.

Д. О. Липченко визначає ключові риси людей, схильних до агресивних проявів, серед яких упертість, дратівливість, гнівливість, завищена самооцінка та егоцентризм [15, с. 55]. Такі особистості часто демонструють небажання змінювати свою точку зору, гостро реагують на незначні подразники, переконані у власній правоті та прагнуть домінувати у стосунках.

Агресивність як психологічне явище аналізується також у дослідженнях Л. М. Кобильнік, яка розглядає її як схильність до насильницьких форм взаємодії з іншими людьми. Вона може бути результатом недостатнього виховання, формуватися під впливом зовнішніх обставин або бути симптомом психічних розладів [12, с. 288].

Агресивність, як зазначає К. Гапчич, може набувати інструментальної або ворожої форми. Інструментальна агресія не має негативних тенденцій і може виконувати захисну функцію, допомагаючи людині в конкретних ситуаціях. У цьому випадку вона слугує механізмом самозахисту або оборони та може сприяти досягненню позитивних цілей. Натомість ворожа агресивність є неадаптивною, проявляється через жорстокість і насильство, має соціальне підґрунтя та нерідко веде до деструктивної поведінки. Вона шкодить міжособистісним відносинам і соціальному середовищу, оскільки не має конструктивних цілей і спрямована виключно на заподіяння шкоди [5, с. 52].

Таким чином, агресивність є багатовимірним феноменом, що включає різні форми негативної активності, які можуть мати як адаптивний, так і руйнівний характер. У психології цей концепт використовується для аналізу

поведінки, що спрямована на завдання шкоди іншим людям або об'єктам, а також для визначення чинників, що її провокують та впливають на її прояви.

1.2. Психологічні особливості прояву агресивності в підлітковому віці

Агресивність у підлітковому віці є важливим аспектом розвитку особистості, оскільки цей період характеризується інтенсивними психологічними та фізіологічними змінами. Агресія в підлітків може проявлятися як форма самоствердження, реакція на зовнішні подразники або спосіб захисту власних інтересів.

Однією з головних причин агресивної поведінки є гормональні зміни, що впливають на емоційну нестабільність і підвищену імпульсивність. Крім того, соціальні фактори, такі як конфлікти в сім'ї, тиск однолітків, вплив медіа та рівень шкільної адаптації, можуть значно посилювати агресивні тенденції.

Підліткова агресія може набувати різних форм: фізичної (бійки, пошкодження майна), вербальної (образи, погрози), пасивно-агресивної (ігнорування, сарказм) та непрямой (чутки, маніпуляції). Часто агресивна поведінка стає способом самовираження, особливо в умовах невизначеності щодо власної ідентичності.

Психологічна робота з агресивними підлітками включає розвиток навичок самоконтролю, підвищення рівня емоційного інтелекту, корекцію когнітивних установок та формування конструктивних стратегій взаємодії. Також ефективними є психотерапевтичні методи, групові тренінги та сімейне консультування.

Розуміння психологічних особливостей агресивності в підлітковому віці дозволяє розробляти ефективні підходи до її корекції, сприяє гармонійному розвитку особистості та допомагає формувати здорові соціальні зв'язки.

Підлітковий вік є важливим етапом розвитку, що супроводжується значними фізіологічними, психологічними та соціальними змінами. Ці

трансформації можуть впливати на рівень агресивності, викликаючи певні поведінкові реакції.

Як зазначає Л. Гуцуляк, цей період є критичним для формування агресивної поведінки через низку чинників. Однією з ключових причин є психофізіологічні зміни, зокрема перебудова гормонального фону, що може спричиняти підвищену імпульсивність і нестабільність емоційного стану. Це, своєю чергою, підвищує ризик агресивних проявів [6, с. 24]. Також важливу роль відіграють формування підліткових комплекс-реакцій і накопичення емоційної напруги, що може провокувати конфлікти та агресивну поведінку [6, с. 24].

Ще одним значущим аспектом є недостатній рівень навичок емоційної регуляції. Підлітки часто не мають достатніх знань щодо конструктивного вираження почуттів і розв'язання конфліктів, що може спричиняти агресивні реакції у взаємодії з оточенням [6, с. 25].

В. І. Мурадова вказує, що агресивність підлітків формується під впливом вікових новоутворень і соціальних факторів. Зокрема, ключову роль відіграють сімейні умови, школа, група однолітків, а також інформаційний простір. Вразливість, яка виникає через кризові процеси підліткового віку, може посилювати негативний вплив соціального середовища та сприяти виникненню агресивної поведінки [22, с. 413-415].

А. Д. Сподобаєва наголошує на значенні соціального моделювання: спостереження за агресивною поведінкою в оточенні, особливо в сім'ї, може сприяти її закріпленню в особистісному стилі поведінки підлітка. Емоційна дистанція між батьками й дітьми, дисгармонійні сімейні стосунки та жорсткі методи виховання є суттєвими чинниками, що можуть збільшувати ризик агресивних проявів [26, с. 266].

На думку А. А. Нижника, ще одним важливим фактором є особливості характеру підлітка, зокрема наявність акцентуацій, які можуть проявлятися у спотвореному сприйнятті соціальних норм, труднощах у прийнятті відповідальних рішень і недостатній емоційній зрілості. Агресія може стати

реакцією на нерозуміння та емоційну байдужість з боку оточення, що ще більше загострює проблему адаптації підлітка в соціальному середовищі [23, с. 26].

Л. С. Кравчук визначає кілька ключових факторів, які впливають на становлення агресивної поведінки [13, с. 35-38]:

- Психологічний клімат у родині – взаємини між її членами, рівень підтримки та комунікації мають суттєвий вплив на розвиток агресивних тенденцій у підлітків.
- Шкільне середовище – умови навчання, відносини з учителями та однолітками можуть визначати, як підліток реагує на конфлікти та стресові ситуації.
- Оточення та знайомства – взаємодія з ровесниками та іншими людьми зі свого соціального кола сприяє формуванню агресивних моделей поведінки.
- Фізіологічні зміни – період підліткового віку супроводжується активними біологічними процесами, що можуть впливати на рівень імпульсивності та емоційної стабільності.
- Генетичні чинники – спадковість також відіграє значну роль у схильності до агресивної поведінки.

На думку Т. М. Дзюби, багато агресивних проявів у підлітків є наслідком особистісної кризи. Вона може супроводжуватися почуттям самотності, розбіжністю між власним «Я» та нав'язаними суспільством ідеалами, а також внутрішньою боротьбою, що нерідко призводить до жорстоких агресивних дій. Розуміння цих факторів дозволяє ефективніше працювати з підлітками, надавати їм необхідну психологічну підтримку та сприяти їхньому гармонійному розвитку [7, с. 35].

Емпіричне дослідження М. М. Мельничук показує, що сучасні підлітки демонструють значні прояви агресивності. Особливо яскраво це простежується у хлопців, які частіше проявляють фізичну агресію та

комунікативну ворожість. У свою чергу, дівчата схильні до непрямой агресії, зокрема пасивно-агресивної комунікації [17, с. 171-174].

Як зазначає Ю. В. Подкопаєва, підліткова агресія має низку характерних психологічних особливостей: підвищений рівень емоційної напруги, виражену поведінкову реактивність та схильність до афективної агресії. У деяких випадках агресія стає способом задоволення соціальних потреб або реакцією на несприятливі умови в родині, жорстоке ставлення батьків чи спробою контролювати інших [25, с. 122].

Процес формування агресивності у підлітків є багатофакторним. Важливу роль відіграє сім'я, проте не менш значущими є взаємини з однолітками. Соціальні взаємодії, конфлікти в школі, груповий вплив можуть сприяти посиленню агресивних проявів [18, с. 111].

Крім того, середовище, в якому перебуває підліток, теж має суттєве значення. До важливих факторів належать соціальний статус, місце проживання та рівень доступу до ресурсів. Засоби масової інформації та Інтернет формують цінності підлітків і можуть виступати каталізаторами агресивної поведінки [24, с. 218].

Агресія може формуватися як через особистий досвід, так і через спостереження за поведінкою інших. Підлітки часто засвоюють соціальні норми та моделі поведінки, які вони бачать у своєму оточенні [21, с. 173].

Згідно з дослідженням С. Дмитрієвої та О. Мачушник, підлітки, які добре адаптовані соціально, частіше проявляють приховані форми агресії – такі як роздратування, почуття провини або негативізм. У той же час, соціально дезадаптовані підлітки мають тенденцію до відкритих проявів агресії, включно з фізичними та вербальними актами [9, с. 110].

Різниця у формах прояву агресії серед підлітків свідчить про вплив рівня їхньої соціальної адаптації. У тих, хто добре адаптований до соціального середовища, агресивні реакції мають менш виражений характер і частіше проявляються у прихованій формі [9, с. 110].

Як зазначають А. П. Кіян і В. А. Москова, підлітки мають сильну потребу в самовираженні. Одним із найпоширеніших способів реалізації цієї потреби є взаємодія з комп'ютерними іграми та Інтернетом. Вони дають відчуття необмежених можливостей і часто створюють ілюзію відсутності відповідальності за власні дії. Однак, оскільки віртуальне середовище нерідко містить сцени насильства, жорстокості та агресії, підлітки можуть помилково сприймати агресивну поведінку в іграх як соціально прийнятну модель розв'язання конфліктів і досягнення цілей у реальному житті [11, с. 231].

Таким чином, агресивність у підлітковому віці формується під впливом комплексу чинників. Для ефективного запобігання агресивним проявам і розробки відповідних стратегій управління важливо враховувати ці аспекти.

1.3. Взаємозв'язок стилю сімейного виховання і прояву агресивності підлітків

Сім'я залишається основним природним осередком, у якому забезпечується всебічний – фізичний, психоемоційний, соціальний та духовний – розвиток дитини. Саме родина відповідає за створення сприятливого середовища для зростання особистості, її матеріального забезпечення та формування базових життєвих навичок. Дорослі виступають провідниками у формуванні характеру дитини, навчаючи її соціальних норм, правил поведінки та організовуючи повсякденне життя.

У кожній родині між дитиною та батьками формуються індивідуальні взаємини, і від стилю цього спілкування значною мірою залежить становлення її рис характеру та моделей поведінки. Батьки застосовують різноманітні виховні методи, через які прищеплюють дитині моральні орієнтири, систему цінностей і прийнятні соціальні норми. Під стилем сімейного виховання у психології розуміють специфічне поєднання очікувань дорослих і рівня контролю в їхній взаємодії з дитиною.

На формування того чи іншого стилю виховання впливають такі чинники:

- індивідуальні риси темпераменту батьків та їхня психологічна сумісність;
- виховні традиції родин, у яких самі батьки зростали;
- обізнаність із науково-педагогічною літературою;
- освітній рівень матері й батька.

Серед основних стилів виховання в родині традиційно виділяють: авторитарний, демократичний, ліберальний та гіперопіку. Кожен із них по-різному впливає на психоемоційний стан дитини та динаміку її розвитку як особистості.

Стиль сімейного виховання відіграє ключову роль у формуванні поведінкових моделей підлітків, зокрема їх схильності до агресивності. Саме в сімейному середовищі дитина засвоює базові норми спілкування, способи вираження емоцій та стратегії взаємодії з оточенням. Взаємодія з батьками, спосіб вирішення конфліктів у сім'ї та рівень емоційної підтримки безпосередньо впливають на соціально-психологічний розвиток дитини та її реакції на стресові ситуації. Якщо дитина зростає в атмосфері довіри, взаємоповаги та конструктивного вирішення конфліктів, вона, як правило, демонструє більшу емоційну стійкість і менш схильна до агресивної поведінки. [5, с. 52].

Авторитарний стиль виховання, що характеризується жорстким контролем, вимогливістю та покараннями, часто сприяє підвищенню агресивності. Підлітки, які зростають у таких умовах, можуть накопичувати внутрішню напругу та гнів, що згодом проявляється у ворожій або насильницькій поведінці.

Ліберальний (поблажливий) стиль, коли батьки не встановлюють чітких меж і дозволяють дитині все, також може сприяти агресивності. Відсутність правил і контролю формує у підлітка відчуття всюдозволеності, що може призводити до імпульсивної, зухвалої поведінки та нехтування соціальними нормами[23, с. 224].

Індиферентний стиль, що проявляється у байдужості батьків до потреб дитини, призводить до емоційної нестабільності та може стимулювати агресивні реакції як спосіб привернення уваги або захисту від відчуття покинутості.

Найбільш сприятливим для зниження рівня агресивності є авторитетний стиль виховання, що поєднує в собі високий рівень емоційної підтримки, чіткі правила та демократичне спілкування. Такий підхід допомагає підліткам розвивати емоційну регуляцію, вчить їх конструктивно висловлювати свої почуття та вирішувати конфлікти без агресії.

Отже, стиль виховання суттєво впливає на рівень агресивності підлітків: надмірний контроль або байдужість можуть посилювати агресивні прояви, тоді як баланс між вимогливістю та підтримкою сприяє формуванню адекватних моделей поведінки[1, с. 10].

Стиль сімейного виховання є важливим чинником, що впливає на поведінкові особливості підлітків, зокрема на схильність до агресивності. Від того, наскільки батьки контролюють дитину, підтримують її емоційно та встановлюють правила, залежить її соціальна адаптація, рівень емоційної регуляції та схильність до конфліктної поведінки.

У таблиці представлено основні стилі виховання, їх характеристику та вплив на агресивність підлітків. Аналіз цих даних дозволяє краще зрозуміти взаємозв'язок між особливостями виховання та поведінковими реакціями підлітків, що може бути корисним для педагогів, психологів і батьків у формуванні здорового мікроклімату в сім'ї.

Таблиця 1.1 містить порівняльний аналіз чотирьох основних стилів виховання – авторитарного, ліберального, індиферентного та авторитетного – та їхнього впливу на агресивність підлітків. У першому стовпці наведено назви стилів виховання, у другому – їх основні характеристики, а в третьому описано, як кожен стиль впливає на рівень агресивності підлітків.

Таблиця 1.1

Вплив стилю виховання на агресивність підлітків

Стиль виховання	Характеристика	Вплив на агресивність підлітка
Авторитарний	Жорсткий контроль, високі вимоги, часті покарання, відсутність емоційної підтримки.	Підлітки можуть накопичувати агресію, проявляти ворожість до слабших, демонструвати вибухові емоції, мати труднощі у стосунках.
Ліберальний (поблажливий)	Відсутність чітких правил і контролю, повна свобода дій, мінімальна відповідальність.	Розвиток імпульсивної поведінки, егоцентризму, використання агресії для досягнення цілей, низька соціальна відповідальність.
Індиферентний (байдужий)	Низька зацікавленість батьків у житті дитини, мінімальний контроль, емоційна відстороненість.	Відчуття покинутості, схильність до емоційної нестабільності, використання агресії як способу привернення уваги, підвищений ризик девіантної поведінки.
Авторитетний	Поєднання емоційної підтримки, помірному контролю, чітких правил та відкритого спілкування.	Формування емоційної саморегуляції, зниження рівня імпульсивної агресії, вміння вирішувати конфлікти мирним шляхом, розвиток соціальної відповідальності.

1. Авторитарний стиль виховання

Цей підхід характеризується жорсткою дисципліною, суворим контролем і обмеженням особистісної свободи дитини. Батьки, які обирають такий стиль, схильні самостійно ухвалювати рішення за дитину, не враховуючи її думку, потреби чи інтереси. Вони очікують безумовного підпорядкування та високих результатів у навчанні, спорті чи інших сферах, вимагають суворого дотримання правил і дисципліни. Водночас приділяється недостатньо уваги емоційним потребам дитини.

Такий тиск може викликати в дітей страх помилки, тривожність, замкнутість або, навпаки, агресивність до слабших. Дитина може замикатися в собі, уникати спілкування з дорослими, шукати підтримки серед однолітків, а згодом — підкорятися домінантним людям або сама демонструвати деспотичну поведінку.

Рекомендація: Щоб зберегти довіру та впевненість у стосунках із дитиною, батькам варто поступово зменшувати контроль, передаючи частину

відповідальності самій дитині. Пропозиції мають звучати м'яко, без тиску, а критика повинна стосуватися конкретної дії, а не особистості дитини.

2. Ліберальний стиль виховання

У таких сім'ях дитина практично надана сама собі. Відсутні чіткі правила, обмеження чи межі дозволеного. Батьки демонструють надмірну м'якість або байдужість, уникають втручання в поведінку дитини. Це може призвести до формування безвідповідальності, некерованої поведінки, схильності до імпульсивних дій, агресії.

Через брак контролю та батьківської участі дитина часто відчуває себе покинутою, втрачає почуття безпеки, і в підлітковому віці може вступити до неблагополучних компаній, проявляти девіантну поведінку, вживати шкідливі речовини.

Рекомендація: Батькам важливо відновити емоційний контакт із дитиною, чітко позначити її обов'язки, бути уважними до її почуттів і думок. Тепло, підтримка і регулярне спілкування формують відчуття значущості дитини в родині.

3. Демократичний стиль виховання

Це найоптимальніший стиль, заснований на взаємній повазі, діалозі, гнучкості. Батьки встановлюють зрозумілі правила, але водночас враховують думку дитини, стимулюють її ініціативу, самостійність і відповідальність. Вони виступають не як авторитетні наглядачі, а як мудрі наставники.

Такий підхід сприяє формуванню в дитини впевненості, критичного мислення, внутрішньої мотивації, здатності приймати рішення. Вона росте емоційно стабільною, соціально адаптованою та самостійною.

Рекомендація: Демократичний стиль передбачає баланс — підтримку і контроль, свободу і відповідальність. Це найефективніша модель взаємодії у родині.

4. Гіперопіка (надмірна турбота)

Такий стиль проявляється в надмірній опіці, контролі, бажанні зробити все замість дитини. Батьки прагнуть огорнути дитину турботою настільки, що

позбавляють її можливості самостійно діяти, помилятися і зростати. Це гальмує розвиток автономії та формує залежність.

З віком така опіка стає тягарем для дитини. Вона може відчувати внутрішній протест, роздратування, прагнути до незалежності будь-якою ціною. Часто це призводить до конфліктів у підлітковому віці.

Рекомендація: Завдання дорослих — не обмежити, а спрямувати. Дитина має отримати можливість робити власний вибір і нести відповідальність за свої вчинки. Батькам слід розуміти вікові зміни й адаптувати своє ставлення до зростаючої особистості[13, с. 35-38].

Висновки до розділу 1

Теоретико-правовий аналіз агресії підкреслює необхідність комплексного дослідження цього явища в правовому та соціально-культурному контексті. Такий підхід вимагає дотримання принципів методологічного плюралізму, що дозволяє розкрити суперечливу природу людської агресії. Виявлено, що цей феномен формується під впливом правових, соціальних, культурних та біологічних чинників, які разом визначають особливості його прояву. Агресія розглядається як багатовимірне явище, що інтегрує різноманітні аспекти людського існування. Вона перебуває під впливом як індивідуальних характеристик особистості, так і соціально-правових механізмів, які сприяють її регулюванню через цивільні процеси та правові норми. Саме через ці механізми суспільство здійснює контроль над агресивними проявами, трансформуючи їх у прийнятні форми соціальної взаємодії.

Розуміння агресії можливе лише в контексті динамічного розвитку суспільства, що постійно змінюється і зазнає трансформацій. Для дослідження цього феномену важливо враховувати сучасні філософські підходи, зокрема концепцію різомі, яка дозволяє об'єднати множинність і суперечливість людської поведінки. Це відкриває нові перспективи в осмисленні природи агресії та механізмів її правового й соціального врегулювання. Дослідження

взаємозв'язку стилю сімейного виховання та прояву агресивності у підлітків підтверджує значний вплив соціального середовища на формування поведінкових реакцій молодшої особистості.

Встановлено, що стиль сімейного виховання є одним із ключових чинників, що визначає рівень агресивності підлітків. Авторитарний стиль виховання, що характеризується надмірним контролем і низьким рівнем емоційної підтримки, часто сприяє розвитку агресивних форм поведінки, зокрема фізичної та вербальної агресії. Натомість демократичний стиль, що базується на відкритій комунікації, підтримці та взаєморозумінні, сприяє гармонійному розвитку особистості та зниженню рівня агресивності.

Дослідження також засвідчують, що підлітки, які виховуються в умовах емоційної депривації, нестачі уваги та турботи з боку батьків, схильні до підвищеної агресивності та конфліктної поведінки. Надмірна вседозволеність також може сприяти формуванню імпульсивних та асоціальних форм поведінки. Зі збільшенням віку підлітків відбувається зміна домінуючих форм агресії: якщо у 12-13 років переважає фізична агресія, то у 14-15 років на перший план виходять вербальна агресія та негативізм. Така динаміка свідчить про зростання ролі соціальних факторів у регуляції поведінки та необхідність розвитку ефективних стратегій спілкування між батьками та дітьми.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ З ПРОЯВАМИ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Організація та етапи дослідження особливостей стилю сімейного виховання з проявами агресивності у підлітковому віці

Вивчення взаємозв'язку між стилем виховання та агресивністю є надзвичайно важливим для розробки профілактичних заходів і корекційних програм, спрямованих на зниження рівня агресії серед підлітків. Підлітковий вік є критичним періодом у розвитку особистості, коли діти формують свої цінності, поведінкові моделі та способи взаємодії з оточенням. Саме в цей період вплив сімейного виховання є найвагомішим, оскільки воно визначає емоційну стабільність дитини, її здатність до самоконтролю, а також рівень агресивності у спілкуванні з іншими.

У сучасних умовах спостерігається тенденція до зростання агресивних проявів серед підлітків, що може бути наслідком недостатньої батьківської уваги, надмірного контролю чи жорстких виховних методів. Діти, які стикаються з авторитарним вихованням, можуть розвивати агресивну поведінку як засіб самоствердження або протесту. З іншого боку, відсутність контролю та чітких меж у вихованні, характерна для ліберального стилю, також може сприяти імпульсивним і навіть агресивним діям підлітків.

Одним із найважливіших факторів, що впливає на розвиток особистості підлітка, є стиль сімейного виховання. Від взаємодії з батьками та моделей виховання залежить, наскільки гармонійно формуватиметься емоційно-поведінковий стиль дитини, зокрема рівень її агресивності. Якщо дитина отримує достатню емоційну підтримку, батьки демонструють відкритість і повагу, то рівень агресивності знижується, а соціальна адаптація проходить успішніше. Водночас, якщо дитина стикається з жорстокістю, зневагою або

байдужістю з боку батьків, це може провокувати агресивні прояви як спосіб вираження емоційного дискомфорту.

Одним із ключових підходів, вивчення впливу сімейного виховання на формування особистості, є теорія соціального навчання А. Бандура, згідно з якою діти переймають моделі поведінки у батьків.

Виділяють три основні стилі:

Авторитарний стиль – жорсткий контроль, низька емоційна підтримка, домінування батьківської влади над потребами дитини.

Демократичний стиль – баланс між контролем та підтримкою, заохочення самостійності, діалог між батьками та дітьми.

Ліберальний стиль – мінімальний контроль, надмірна свобода дій дитини, відсутність чітких правил і обмежень. [8].

Дослідження показують, що авторитарний стиль часто корелює з високим рівнем агресивності у підлітків, оскільки діти, що виховуються в умовах жорсткого контролю, можуть накопичувати емоційну напругу та виражати її через агресивну поведінку. Водночас демократичний стиль сприяє формуванню емоційної стабільності, а ліберальний – може провокувати імпульсивність і недостатній самоконтроль, що також може бути передумовою агресивних реакцій. [8].

Гіпотеза цього дослідження полягає в тому, що стиль сімейного виховання має значний вплив на рівень агресивності у підлітковому віці. Передбачається, що:

- Підлітки, які виховуються в авторитарних сім'ях, мають вищий рівень агресивності, ніж ті, що виховуються в демократичному стилі.
- Ліберальний стиль виховання може спричиняти імпульсивну агресію через нестачу дисципліни та меж поведінки.
- Діти, що виховуються у демократичному стилі, демонструють найменший рівень агресивності через гармонійний баланс контролю та підтримки.

Для діагностики підліткової агресивності часто використовують опитувальники, які дозволяють отримати надійну інформацію не тільки про внутрішні спонукання підлітків, але й прояви їх поведінки.

Опитувальник Басса-Дарки — це психологічна методика, призначена для оцінки рівня та форм агресивності у індивідів. Розроблений Арнольдом Басом та Арнольдом Дарки, цей опитувальник дозволяє детально вивчити різні прояви агресії та ворожості в поведінці людини [1, с. 37-38].

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які респондент відповідає "так" або "ні". Кожне твердження відображає певний аспект поведінки або емоційного стану, пов'язаного з агресією [6, с. 112-113]. Відповіді дозволяють визначити індивідуальний профіль агресивності за кількома шкалами.

Основні шкали опитувальника

1. Фізична агресія – схильність до використання фізичної сили проти інших
2. Вербальна агресія – прояви агресії через слова, такі як крики або образи
3. Непряма (опосередкована) агресія – агресивні дії, здійснені непрямим шляхом, наприклад, через плітки або інтриги
4. Негативізм – опозиційна поведінка, спрямована проти авторитетів або соціальних норм
5. Роздратування – схильність до швидкого виникнення стану гніву або незадоволення
6. Підозрілість – недовіра та настороженість щодо оточуючих
7. Образа – почуття заздрості та ненависті до інших за реальні або уявні образи [4].

Респонденту пропонується уважно прочитати кожне твердження та визначити, чи відповідає воно його поведінці або відчуттям. Відповіді аналізуються за допомогою ключа, який дозволяє підрахувати бали за кожною шкалою. Отримані результати інтерпретуються відповідно до нормативних даних, що дозволяє оцінити рівень та характер агресивних проявів у поведінці

особи [6, с. 79]. Опитувальник Басса-Дарки широко використовується в психологічному консультуванні, клінічній практиці, а також у наукових дослідженнях для:

- діагностики агресивних тенденцій;
- оцінки ефективності психокорекційних заходів;
- вивчення впливу різних факторів на агресивну поведінку [4, с. 92];

Фрайбурзька анкета агресивності — це психологічна методика, розроблена для оцінки рівня та форм агресивної поведінки, особливо у підлітків. Вона дозволяє виявити різні аспекти агресивності та ворожості, що проявляються в поведінці індивіда [6, с. 45-46].

Основні шкали анкети

1. Фізична агресія – схильність до використання фізичної сили проти інших.
2. Вербальна агресія – прояви агресії через слова, такі як крики або образи.
3. Непряма агресія – агресивні дії, здійснені опосередковано, наприклад, через плітки або інтриги.
4. Негативізм – опозиційна поведінка, спрямована проти авторитетів або соціальних норм.
5. Роздратування – схильність до швидкого виникнення стану гніву або незадоволення.
6. Підозрілість – недовіра та настороженість щодо оточуючих.
7. Образа – почуття заздрості та ненависті до інших за реальні або уявні образи.
8. Почуття провини – схильність відчувати провину та самообвинувачення [6, с. 82-115].

Респонденту пропонується уважно прочитати кожне твердження та визначити, наскільки воно відповідає його поведінці або відчуттям. Відповіді аналізуються за допомогою спеціального ключа, що дозволяє підрахувати бали за кожною шкалою. Отримані результати інтерпретуються відповідно до

нормативних даних, що дає змогу оцінити рівень та характер агресивних проявів у поведінці особи [7, с. 101].

Фрайбурзька анкета агресивності широко використовується в психологічному консультуванні, освітніх закладах та наукових дослідженнях для:

- діагностики агресивних тенденцій;
- оцінки ефективності психокорекційних заходів;
- вивчення впливу різних факторів на агресивну поведінку [2, с. 137].

Опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варга та В. В. Столін – це психодіагностичний інструмент, призначений для виявлення системи почуттів, поведінкових стереотипів та особливостей сприйняття батьками своїх дітей. Цей опитувальник допомагає визначити різні аспекти батьківського ставлення та розуміння характеру і вчинків дитини.

Опитувальник складається з 61 твердження, на які батьки відповідають "так" або "ні". Кожне твердження відображає певний аспект батьківського ставлення та сприйняття дитини. Результати опитування дозволяють визначити профіль батьківського ставлення за п'ятьма основними шкалами.

Основні шкали опитувальника:

1. Прийняття–відкидання: відображає загальне емоційне ставлення батьків до дитини — від позитивного прийняття до негативного відкидання.
2. Кооперація: показує ступінь співпраці та зацікавленості батьків у справах та починаннях дитини.
3. Симбіоз: оцінює рівень психологічної близькості та залежності між батьками та дитиною.
4. Авторитарна гіперсоціалізація (контроль): характеризує ступінь контролю та вимогливості батьків щодо поведінки дитини.
5. Маленький невдаха: відображає ступінь віри батьків у успішність та самостійність дитини.

Батькам пропонується відповісти на серію тверджень, обираючи між відповідями "так" або "ні". Після заповнення опитувальника результати обробляються відповідно до ключа, що дозволяє підрахувати бали за кожною шкалою. Отримані дані інтерпретуються для визначення особливостей батьківського ставлення та можливих напрямків психологічної роботи.

Опитувальник Варга–Століна широко використовується в практичній психології, педагогіці та наукових дослідженнях для:

- діагностики особливостей батьківсько-дитячих відносин;
- виявлення можливих проблем у вихованні та спілкуванні;
- розробки рекомендацій щодо покращення взаєморозуміння між батьками та дітьми. [8].

Для оцінки стилю сімейного виховання також було використано Шкалу стилю виховання Оліва А., яка дозволяє визначити основні підходи до виховання в сім'ї. Дана методика оцінює такі стилі:

Авторитарний стиль – характеризується високим рівнем контролю і низьким рівнем емоційної підтримки.

Демократичний стиль – передбачає баланс між контролем і підтримкою, сприяючи автономії дитини.

Ліберальний стиль – мінімальний рівень контролю при високій емоційній підтримці.

Потуральний стиль – характеризується низьким рівнем контролю і слабким впливом на поведінку дитини.

2.2. Дослідження психологічних особливостей сімейного виховання з проявами агресивності у підлітковому віці

Емпіричне дослідження впливу стилю сімейного виховання на агресивну поведінку підлітків проводилося у 9 класі Харківської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №22. Дослідження було спрямоване на визначення зв'язку між особливостями виховання у сім'ї та рівнем агресивності підлітків, а також на виявлення можливих чинників, що

сприяють формуванню агресивної поведінки. Обсяг вибірки становив 60 учнів, серед яких були як хлопці, так і дівчата, що дозволило отримати різнобічну картину проявів агресії та їхніх причин.

Вибірка респондентів становила 60 підлітків: хлопці — 30 осіб (50%); дівчата — 30 осіб (50%).

Середній вік учасників становив від 13 до 15 років.

За родинними характеристиками:

- 45 респондентів (75%) виховуються у повних сім'ях (наявні обидва батьки);
- 15 респондентів (25%) — у неповних сім'ях (один із батьків або опікуни).

Щодо наявності братів і сестер:

- 38 респондентів (63%) мають братів або сестер (рідних чи зведених);
- 22 респонденти (37%) — є єдиними дітьми в родині.

Для виявлення проявів агресії у підлітків було використано опитувальник Басса-Дарки, який допомагає визначити основні форми агресивної поведінки: фізичну, вербальну, непрямую агресію, а також ворожість і негативізм. Окрім цього, для підвищення достовірності отриманих результатів дослідження було доповнене Фрайбурзькою анкетною агресивності, яка дозволяє більш детально оцінити рівень агресивності та її прояви в різних життєвих ситуаціях.

Оцінку стилю сімейного виховання здійснено за допомогою опитувальника А. Варги та В. Століна, який дає змогу визначити характер ставлення батьків до дитини та особливості їхніх виховних підходів. Додатково було використано шкалу стилю виховання Оліва А, що дозволило отримати більш детальну характеристику виховних стратегій батьків і їхнього впливу на емоційний стан підлітків.

Комплексне використання різних методик у дослідженні дозволило не лише визначити характерні для підлітків форми агресивної поведінки, а й

проаналізувати їхні агресивні та неагресивні реакції у відповідь на складні життєві ситуації. Було виявлено, що певні стилі виховання можуть сприяти підвищенню рівня агресивності, тоді як інші, навпаки, допомагають знижувати конфліктність та формувати конструктивні способи вираження емоцій.

Для діагностики рівня агресивності у підлітків було використано опитувальник Басса-Дарки (Додаток А), який дозволяє визначити різні форми агресії, зокрема фізичну, непрямую, вербальну агресію та негативізм. Дослідження показало, що підлітки, які виховуються в умовах жорсткого контролю або емоційної байдужості батьків, мають вищий рівень агресивності порівняно з тими, хто отримує більше емоційної підтримки та розуміння. Отримані результати можуть бути використані для розробки корекційних програм та рекомендацій для батьків і педагогів щодо ефективних методів виховання, що сприяють зниженню агресивної поведінки серед підлітків.

Для оцінки рівня агресивності серед підлітків були отримані такі результати (Таблиця 2.1):

Таблиця 2.1.

Прояв різних форм агресивної поведінки у підлітків

№ п/п	Форми агресивності	Відсоток респондентів, %	Середнє значення за шкалою (M)	Стандартне відхилення (SD)
1	Фізична	49%	16,28	2,45
2	Непряма	39%	10,12	1,98
3	Вербальна	43%	14,56	2,13
4	Негативізм	58%	12,34	2,01

На підставі отриманих даних щодо проявів різних форм агресивної поведінки у підлітків можна зробити розгорнутий висновок про особливості їхнього емоційного реагування та соціальної взаємодії. Аналіз результатів

показав, що найбільш вираженим виявом агресії є негативізм, що може свідчити про внутрішній опір авторитету дорослих, прагнення до незалежності та самоствердження, притаманні підлітковому віку. Це підтверджує важливість врахування вікових особливостей у побудові системи виховної та психопрофілактичної роботи.

Фізична та вербальна агресія також мають достатньо високі показники, що вказує на те, що значна частина підлітків схильна до відкритих форм вияву емоційного напруження та конфліктності у спілкуванні. Така поведінка може бути реакцією на фрустрацію, обмеження свободи дій або міжособистісні суперечності в шкільному та сімейному середовищі. Вербальна агресія є менш ризикованою формою агресивної поведінки, тому вона нерідко використовується як засіб розрядки емоційного стану.

Непряма агресія, що має нижчий відсотковий показник, свідчить про те, що підлітки рідше обирають приховані способи вираження ворожості, хоча і ця форма не є винятковою. Її менша вираженість може свідчити як про менш розвинені соціальні навички уникнення конфлікту, так і про недостатній досвід у побудові стратегій соціально прийнятної поведінки.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що в підлітковому віці агресивна поведінка може проявлятися у різних формах, які є своєрідним індикатором емоційного стану, рівня соціалізації та особливостей сімейного виховання. Це зумовлює необхідність подальшого дослідження впливу сімейного середовища, стилів батьківського виховання та психоемоційного клімату на формування агресивних тенденцій у підлітків. Водночас, результати дослідження можуть бути основою для розробки цілеспрямованих психопрофілактичних заходів, спрямованих на зниження рівня агресії та розвиток конструктивних способів емоційного самовираження.

Аналіз проявів агресивної поведінки у підлітків різної статі показав певні відмінності між хлопцями та дівчатами (Таблиця 2.2).

**Порівняння різних форм агресивної поведінки у хлопців і дівчат
підліткового віку**

№ п/п	Форми агресивності	Хлопці	Дівчата
1	Фізична	49%	39%
2	Непряма	39%	33%
3	Вербальна	43%	47%
4	Негативізм	58%	59%

Для більшої наочності отримані дані щодо рівня різних форм агресивності серед хлопців і дівчат представлені у вигляді діаграми (Рис. 2.1).

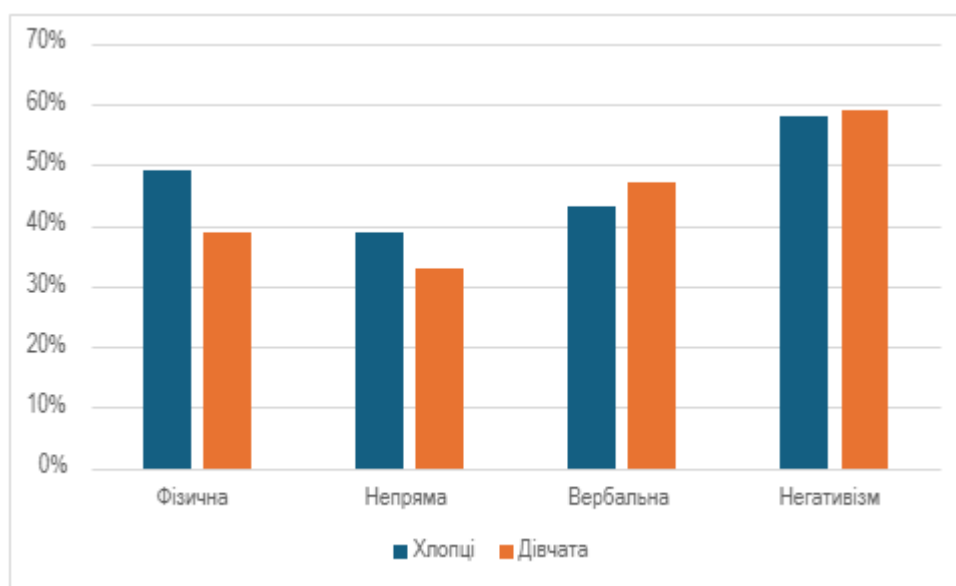

Рис. 2.1 Рівень різних форм агресивності серед хлопців і дівчат

Як видно з графіка, показники агресивності у хлопців та дівчат розподіляються нерівномірно. У хлопців переважає фізична агресія, тоді як дівчата демонструють вищий рівень вербальної агресії та негативізму.

Для виявлення рівнів агресивності серед підлітків була застосована Фрайбурзька анкета агресивності (Додаток Б). Ця методика дозволяє оцінити чотири основні показники:

- Фрустрація – відображає рівень розчарування та невдоволення, викликаного неможливістю досягти бажаного.
- Дратівливість – оцінює швидкість і частоту виникнення емоційного напруження у відповідь на подразники.
- Озлобленість – свідчить про наявність тривалого негативного ставлення до оточуючих.
- Підозрілість – показує рівень настороженості та недовіри до інших людей.

Дослідження охопило 60 респондентів. Результати середніх значень за кожною шкалою подано в таблиці 2.3:

Таблиця 2.3

Показники за Фрайбурзькою анкетною агресивності

№ п/п	Показник	Значення	Середнє значення	Стандартне відхилення
1	Фрустрація	53	47,0	5,77
2	Дратівливість	50	47,0	5,77
3	Озлобленість	45	47,0	5,77
4	Підозрілість	40	47,0	5,77

Згідно з отриманими результатами, найвищі показники демонструє шкала фрустрації, яка становить 53 бали. Це свідчить про те, що підлітки часто відчувають розчарування через невдачі або зовнішні обмеження, які заважають їм досягати поставлених цілей. Високий рівень фрустрації може бути наслідком як суб'єктивних факторів, таких як занижена самооцінка чи страх невдачі, так і об'єктивних – суворі вимоги з боку дорослих, соціальний тиск, труднощі у навчанні або нерозуміння з боку оточуючих. Накопичене відчуття безсилля перед перешкодами може спричинити зниження мотивації, пасивність або, навпаки, провокувати агресивні реакції у відповідь на невдачі.

Ще одним важливим показником є рівень дратівливості, який становить 50 балів. Це свідчить про емоційну нестабільність підлітків та їхню схильність до швидких і різких реакцій на зовнішні подразники. Високий рівень дратівливості може проявлятися у вигляді частих перепадів настрою, нетерплячості, труднощів у контролюванні негативних емоцій та імпульсивності у поведінці. Особливо це помітно в ситуаціях, коли підлітки стикаються з критикою або вимогами, які здаються їм несправедливими. Висока дратівливість також може бути пов'язана з підвищеним рівнем стресу, втомою або недостатньою емоційною підтримкою з боку оточення.

Показник озлобленості, який становить 45 балів, вказує на помірну схильність підлітків до тривалого негативного ставлення до оточуючих. Це може бути наслідком повторюваних невдач, міжособистісних конфліктів або негативного досвіду взаємодії з дорослими та однолітками. Озлобленість може проявлятися у вигляді ворожості, саркастичних коментарів, небажання співпрацювати або схильності до конфліктів. Важливо зазначити, що такий стан може бути тимчасовим і змінюватися під впливом позитивного досвіду, емоційної підтримки або розвитку навичок саморегуляції.

Відносно низький рівень підозрілості (40 балів) свідчить про те, що підлітки не схильні до надмірної недовіри до інших людей. Вони, ймовірно, досить відкриті до спілкування, не мають глибоко вкорінених страхів щодо обману чи зради та схильні довіряти оточуючим. Водночас цей показник може змінюватися під впливом особистого досвіду – часті випадки зради або обману можуть підвищити рівень підозрілості, тоді як позитивна взаємодія з іншими людьми сприяє збереженню довіри.

Загалом отримані результати свідчать про те, що емоційний стан підлітків характеризується високим рівнем фрустрації та дратівливості, що може впливати на їхню поведінку та міжособистісні відносини. Помірна озлобленість вказує на певний рівень незадоволеності та конфліктності, проте невисокий рівень підозрілості говорить про те, що більшість респондентів не виявляють надмірної ворожості та зберігають певний рівень довіри до

оточуючих. Це підкреслює важливість роботи з емоційною сферою підлітків, розвитку навичок саморегуляції та створення сприятливого середовища для їхнього особистісного розвитку.

Деталізований аналіз результатів дозволив порівняти рівні агресивності серед хлопців і дівчат (Таблиця 2.4):

Результати порівняння показали, що хлопці демонструють дещо вищі показники агресивності за всіма критеріями, що свідчить про певні гендерні особливості у вираженні негативних емоцій та реакцій на стресові ситуації.

Таблиця 2.4

Порівняльний аналіз рівнів агресивності за статтю

№ п/п	Показник	Хлопці	Дівчата	Середнє значення	Стандартне відхилення
1	Фрустрація	56	51	Х: 17.2; Д: 14.8	Х: 15.40; Д: 15.28
2	Дратівливість	52	48	Х: 11.6; Д: 4.0	Х: 12.08; Д: 8.77
3	Озлобленість	47	44	Х: 13.2; Д: 12.8	Х: 13.63; Д: 12.00
4	Підозрілість	42	39	Х: 18.07; Д: 17.5	Х: 13.18; Д: 13.49

Найбільша різниця спостерігається за шкалою фрустрації: у хлопців цей показник становить 56 балів, тоді як у дівчат – 51 бал. Це може свідчити про те, що хлопці сильніше реагують на невдачі, обмеження або несприятливі обставини, що перешкоджають досягненню їхніх цілей. Вищий рівень фрустрації у хлопців може бути зумовлений соціальними очікуваннями щодо їхньої активності та результативності, що створює додатковий тиск. Крім того, менш розвинені навички емоційної саморегуляції можуть призводити до того, що хлопці важче переносять розчарування і частіше виражають його через агресивну або імпульсивну поведінку.

Дратівливість також вища серед хлопців – 52 бали проти 48 у дівчат. Це вказує на їхню схильність до швидких емоційних реакцій на подразники, особливо в ситуаціях конфлікту чи тиску. Підвищена дратівливість може

проявлятися у формі нетерпимості до оточуючих, різких висловлювань, імпульсивної поведінки та труднощів у контролюванні негативних емоцій. У хлопців це може бути пов'язано з біологічними та психологічними факторами, такими як вищий рівень тестостерону, що впливає на агресивність, а також з соціальними нормами, які заохочують їх до більш активного та напористого стилю поведінки.

Дівчата, хоча й демонструють нижчі показники фрустрації та дратівливості, можуть виражати свої негативні емоції іншими способами, наприклад через вербальну агресію або пасивну форму протесту. Їхня реакція на стресові ситуації частіше передбачає уникання відкритої конфронтації та використання соціально прийнятних способів вираження незадоволеності.

Загалом результати дослідження підтверджують, що хлопці більш схильні до відкритого вираження агресії та емоційної реактивності, тоді як дівчата можуть мати більш приховані або непрямі форми прояву негативних емоцій. Це підкреслює важливість гендерно орієнтованого підходу у профілактиці агресивної поведінки та розвитку стратегій емоційної саморегуляції серед підлітків.

Для наочності було побудовано графік, що демонструє рівні агресивності серед хлопців та дівчат за основними шкалами (Рис. 2.2).

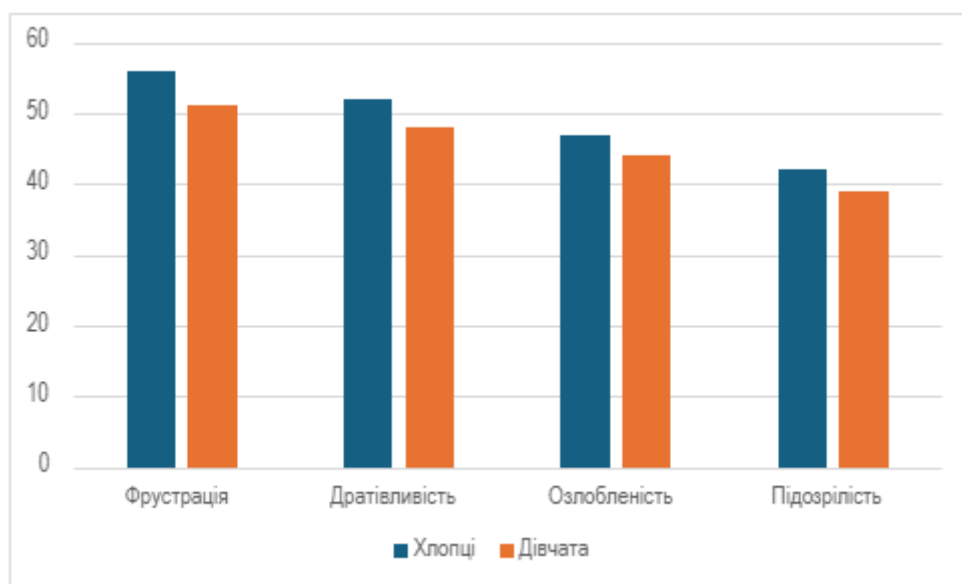

Рис.2.2 Рівні агресивності серед хлопців та дівчат за основними шкалами

Найбільш вираженим показником у дослідженні є рівень фрустрації, що свідчить про значний рівень незадоволення серед підлітків. Це незадоволення найчастіше викликане труднощами у досягненні бажаних цілей, перешкодами у навчанні, проблемами у спілкуванні з однолітками або дорослими, а також внутрішніми переживаннями щодо майбутнього. Високий рівень фрустрації може спричиняти емоційну нестабільність, імпульсивну поведінку та агресивні реакції у відповідь на труднощі.

Результати дослідження також засвідчили, що хлопці демонструють вищий рівень агресивності за всіма шкалами порівняно з дівчатами, що підтверджує тенденцію до більш відкритого вираження негативних емоцій у представників чоловічої статі. Найбільша різниця між статями спостерігається за шкалами фрустрації та дратівливості. Це може бути пов'язано як з біологічними особливостями, так і з соціальними факторами – хлопці частіше зіштовхуються з очікуваннями активної поведінки та наполегливості, а також меншою толерантністю до проявів емоційної чутливості. Як наслідок, накопичена фрустрація може знаходити вихід у вигляді підвищеної агресивності або дратівливості.

Водночас показники озлобленості та підозрливості залишаються на помірному рівні у респондентів обох статей. Це свідчить про те, що підлітки загалом не схильні до тривалого негативного ставлення до оточуючих або надмірної недовіри. Вони можуть відчувати роздратування чи короткочасне невдоволення після конфліктних ситуацій, однак не переносять ці емоції на тривалий період і не формують стійких негативних установок щодо інших людей.

Таким чином, отримані результати підкреслюють важливість роботи з емоційною сферою підлітків, зокрема розвитку навичок саморегуляції, стресостійкості та конструктивних способів подолання фрустрації. Зниження рівня агресивності можливе через навчання ефективним способам комунікації, розвитку емоційного інтелекту та створення сприятливого середовища, яке сприятиме більш гармонійному емоційному розвитку підлітків.

Для визначення особливостей стилю сімейного виховання серед підлітків було використано опитувальник батьківського ставлення А.Варги та В.Століна (Додаток В). Ця методика дозволяє оцінити п'ять основних показників:

- **Прийняття – Відкидання** – визначає рівень емоційного прийняття чи відторгнення дитини батьками.
- **Кооперація** – вказує на рівень співпраці та взаємодії між батьками і дитиною.
- **Симбіоз** – відображає ступінь емоційної близькості та залежності дитини від батьків.
- **Авторитарна гіперсоціалізація** – рівень контролю з боку батьків щодо відповідності поведінки дитини соціальним нормам.
- **Ставлення до невдачі дитини** – показує ставлення батьків до помилок і невдач своєї дитини.

У дослідженні взяли участь 60 респондентів (батьки підлітків). Отримані середні значення за кожною шкалою подано в таблиці 2.5:

Таблиця 2.5

Показники батьківського ставлення за опитувальником А.Варги та В.Століна

№ п/п	Показник	Значення	Середнє значення	Стандартне відхилення
1	Прийняття – Відкидання	68	16.85	6.76
2	Кооперація	65	16.25	4.92
3	Симбіоз	56	14.0	6.16
4	Авторитарна гіперсоціалізація	60	15.0	3.74
5	Ставлення до невдачі дитини	49	12.25	5.12

Найвищі показники у дослідженні спостерігаються за шкалою **Прийняття – Відкидання** (68 балів), що свідчить про достатньо високий рівень

емоційної прихильності батьків до своїх дітей. Це означає, що більшість батьків виражають любов, турботу та підтримку у взаємодії з підлітками. Високий рівень прийняття з боку батьків сприяє формуванню у дітей почуття безпеки, емоційної стабільності та позитивного ставлення до себе й оточення. Водночас деякі випадки відкидання можуть свідчити про недостатню увагу або емоційну дистанційованість у певних сім'ях, що може впливати на самооцінку та поведінкові реакції підлітків.

Показник Кооперації (65 балів) відображає активну взаємодію та співпрацю між батьками і підлітками. Це означає, що батьки беруть участь у житті дітей, зацікавлені в їхніх успіхах, допомагають у вирішенні проблем і підтримують ініціативи. Така форма взаємодії сприяє гармонійному розвитку особистості дитини, формує довірливі стосунки між поколіннями та допомагає підліткам почуватися значущими. Проте у деяких випадках низький рівень кооперації може свідчити про відсутність спільної діяльності та взаємної підтримки в сім'ї, що може впливати на емоційний стан підлітків.

Рівень Симбіозу (56 балів) свідчить про середню емоційну залежність дитини від батьків. Це означає, що підлітки ще значною мірою орієнтовані на думку батьків і потребують їхньої підтримки, хоча водночас намагаються проявляти самостійність. Середній рівень симбіозу є природним у цьому віці, оскільки діти перебувають на етапі поступового відокремлення від батьківського впливу та формування власної автономії. Однак надмірно високий рівень симбіозу може свідчити про гіперопіку, що перешкоджає розвитку самостійності, тоді як низький рівень може бути показником емоційного віддалення або недостатньої залученості батьків у життя дитини.

Показник Авторитарної гіперсоціалізації (60 балів) вказує на прагнення батьків до суворого дотримання соціальних норм дітьми. Це означає, що у вихованні підлітків часто використовуються чіткі правила та вимоги, спрямовані на контроль поведінки. З одного боку, це може сприяти формуванню дисциплінованості та відповідальності, але з іншого – може викликати опір з боку дітей, особливо якщо контроль є надмірним і не

враховує їхніх особистісних особливостей. У підлітковому віці важливо знайти баланс між вимогливістю та підтримкою, щоб виховання не перетворювалося на жорсткий контроль, що може призводити до протестної поведінки.

Найнижчий показник спостерігається за шкалою Ставлення до невдачі дитини (49 балів), що вказує на недостатню підтримку батьками у випадках помилок або невдач дитини. Це може означати, що в деяких сім'ях діти стикаються з високими очікуваннями та вимогливістю, при цьому їм бракує емоційної підтримки у моменти труднощів. Якщо батьки не проявляють розуміння та не допомагають дитині справлятися з невдачами, це може негативно позначитися на її самооцінці та впевненості у власних силах. Навпаки, позитивне ставлення до невдач допомагає дітям розвивати стресостійкість, навички подолання труднощів та внутрішню мотивацію до самовдосконалення.

Загалом отримані результати підкреслюють важливість збалансованого виховання, що поєднує емоційну підтримку, співпрацю, розумний контроль та готовність батьків допомагати дітям справлятися з труднощами. Такий підхід сприятиме гармонійному психологічному розвитку підлітків та формуванню їхньої особистісної зрілості.

У ході дослідження було проаналізовано відмінності у ставленні батьків до підлітків-хлопців та дівчат (Таблиця 2.6):

Результати дослідження свідчать про дещо вищий рівень прийняття та кооперації батьків стосовно хлопців порівняно з дівчатами. Це означає, що батьки частіше висловлюють підтримку, схвалення та емоційну залученість у вихованні синів. Така тенденція може бути пов'язана з традиційними соціальними уявленнями про виховання хлопчиків, що передбачають більшу опіку, залучення до спільної діяльності та вираження довіри до їхніх можливостей. Водночас рівень кооперації свідчить про те, що батьки більш активно взаємодіють із синами у різних аспектах життя, допомагаючи їм у навчанні, прийнятті рішень та розвитку самостійності.

Таблиця 2.6

Порівняльний аналіз стилю сімейного виховання за статтю

№ п/п	Показник	Хлопці	Дівчата	Середнє значення	Стандартне відхилення
1	Прийняття – Відкидання	70	67	68.5	2.12
2	Кооперація	66	64	65.0	1.41
3	Симбіоз	58	55	56.5	2.12
4	Авторитарна гіперсоціалізація	62	59	60.5	2.12
5	Ставлення до невдачі дитини	50	49	49.5	0.71

Найбільша відмінність спостерігається за шкалою Симбіоз – 58 балів у хлопців та 55 у дівчат. Це вказує на те, що батьки частіше встановлюють більш тісний емоційний зв'язок із синами, ніж із доньками. Така особливість може бути зумовлена як особистими установками батьків, так і соціальними стереотипами щодо ролей дітей у сім'ї. Вищий рівень симбіозу у хлопців може свідчити про те, що вони довше залишаються емоційно залежними від батьків і менше прагнуть до автономії порівняно з дівчатами. Водночас для дівчат спостерігається дещо нижчий рівень симбіозу, що може бути пов'язано з очікуванням більшої самостійності або з меншою емоційною залученістю батьків у їхнє життя.

Така тенденція може мати як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, тісний емоційний зв'язок між батьками і дітьми сприяє формуванню почуття безпеки, підтримки та довіри, що позитивно впливає на психологічний стан підлітків. З іншого боку, надмірний симбіоз може уповільнювати процес емоційного відокремлення, що є необхідним для становлення особистісної зрілості та незалежності.

Варто зазначити, що хоча хлопці демонструють вищий рівень прийняття та кооперації з боку батьків, це не означає, що дівчата отримують менше підтримки. Різниця у цих показниках може пояснюватися відмінностями у стилях виховання: для хлопців частіше характерне активне залучення у спільну діяльність з батьками, тоді як для дівчат батьки можуть надавати більше свободи та заохочувати самостійність.

Результати дослідження підкреслюють необхідність врахування індивідуальних особливостей виховання хлопців і дівчат та пошуку оптимального балансу між емоційною підтримкою, довірою та розвитком самостійності у підлітковому віці.

На графіку (Рис. 2.3) представлено порівняння середніх рівнів батьківського ставлення за шкалами опитувальника серед хлопців та дівчат.

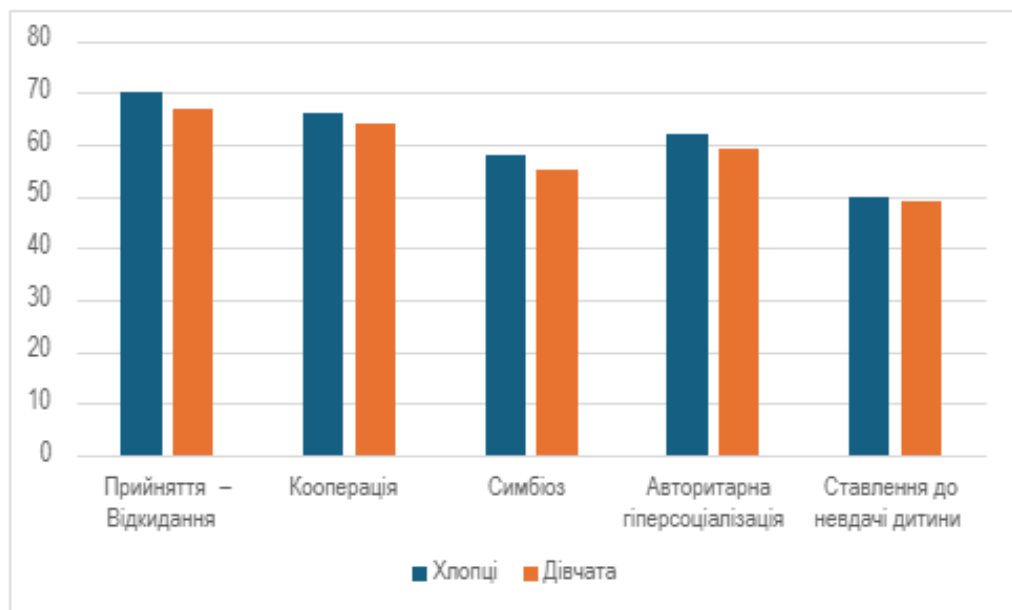

Рис.2.3 Порівняння середніх рівнів батьківського ставлення за шкалами опитувальника серед хлопців та дівчат

Найвищі показники серед усіх респондентів спостерігаються за шкалою Прийняття – Відкидання та Кооперація, що свідчить про високий рівень емоційного прийняття і співпраці між батьками і дітьми. Авторитарна гіперсоціалізація виявилася на середньому рівні, що може свідчити про

прагнення батьків до контролю поведінки дітей відповідно до соціальних норм. Ставлення до невдачі дитини показує невисокий рівень підтримки з боку батьків у випадках помилок, що може бути чинником підвищення рівня агресивності серед підлітків.

Отримані середні значення за шкалами шкали Оліва А. наведені у таблиці 2.7:

Таблиця 2.7

Розподіл стилів виховання за шкалою Оліва А

№ п/п	Стиль виховання	Значення	Середнє значення	Стандартне відхилення
1	Авторитарний	62	59.25	7.39
2	Демократичний	70	59.25	7.39
3	Ліберальний	55	59.25	7.39
4	Потуральний	50	59.25	7.39

З отриманих результатів видно, що демократичний стиль виховання є домінуючим серед сімей респондентів, набравши 70 балів. Це свідчить про тенденцію до збалансованого підходу у взаємодії між батьками та дітьми, що поєднує в собі підтримку, розуміння та свободу вибору з боку батьків, водночас збереженням чітких меж і правил. Демократичний стиль виховання передбачає, що батьки залучають дітей до прийняття рішень, заохочують їхню самостійність, відкрито обговорюють проблеми та висловлюють свої очікування без надмірного тиску.

Такий підхід позитивно впливає на психологічний розвиток підлітків, оскільки сприяє формуванню впевненості у собі, відповідальності, здатності до критичного мислення та комунікативних навичок. Підлітки, які виховуються в демократичному середовищі, мають вищий рівень самооцінки, легше адаптуються до соціального оточення та краще контролюють свої емоції.

Проте, варто звернути увагу, що попри домінування демократичного стилю, авторитарний стиль виховання також має високі показники (62 бали), що свідчить про значний рівень контролю і вимогливості у сім'ях респондентів. Авторитарний стиль передбачає жорстке дотримання правил, високу дисципліну та мінімальну емоційну залученість батьків, що може впливати на емоційний стан дітей та їхню здатність самостійно приймати рішення.

Високі показники авторитарного стилю можуть бути пов'язані з тим, що батьки прагнуть забезпечити належний рівень виховання через дисципліну, підкорення та контроль. Однак надмірний контроль може спричинити внутрішній протест у підлітків, посилення негативізму або розвитку низької самооцінки через постійне відчуття тиску. Також у дітей, вихованих у суворих умовах, може формуватися залежність від авторитетів, що в майбутньому ускладнює процес прийняття самостійних рішень та адаптацію в суспільстві.

Поєднання демократичного та авторитарного стилю свідчить про гнучкість підходів до виховання. У деяких сім'ях батьки можуть використовувати демократичний стиль у повсякденному житті, проте в ситуаціях, що потребують контролю чи дисципліни, вдаватися до авторитарних методів. Це дозволяє зберігати баланс між свободою і відповідальністю, виховуючи дітей, які не лише вміють приймати рішення, але й усвідомлюють важливість правил та дисципліни.

Отримані результати вказують на те, що в сім'ях респондентів домінує демократичний стиль виховання, що є позитивним фактором у розвитку особистості підлітків. Однак, наявність високих показників авторитарного стилю свідчить про певну тенденцію до контролю та вимогливості, що може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Важливо, щоб батьки знаходили оптимальний баланс між свободою та дисципліноюю, адже надмірний контроль може спричиняти опір і фрустрацію у підлітків, тоді як надмірна свобода — призводити до нестачі відповідальності та самоконтролю. Деталізований

аналіз результатів дозволив порівняти стилі виховання щодо хлопців і дівчат (Таблиця 2.8).

Таблиця 2.8

Порівняння стилів виховання за статтю

№ п/п	Показник	Хлопці	Дівчата	Середнє значення	Стандартне відхилення
1	Авторитарний	65	60	62.5	2.5
2	Демократичний	72	68	70.0	2.0
3	Ліберальний	58	53	55.5	2.5
4	Потуральний	52	49	50.5	1.5

Результати аналізу показали, що батьки хлопців частіше схильні до авторитарного стилю виховання (65 балів), що свідчить про вищий рівень контролю та вимогливості щодо поведінки своїх синів. Це може бути пов'язано з прагненням забезпечити дисципліну та суворість у вихованні хлопців, адже соціальні стереотипи часто передбачають, що хлопці мають бути більш строгими, контрольованими та витривалими. Авторитарний стиль у цьому випадку може бути спрямований на те, щоб сформувати у хлопців чітке розуміння правил і норм поведінки, однак це також може обмежувати їхню емоційну свободу та бажання висловлювати власні думки.

Батьки дівчат, навпаки, демонструють вищий рівень демократичного стилю виховання (68 балів). Це свідчить про те, що дівчата виховуються в умовах більшої автономії у прийнятті рішень і взаємодії з батьками. Демократичний стиль передбачає активну участь дітей у розмовах, можливість виражати свої почуття, обговорювати питання та приймати участь у прийнятті рішень. Такий підхід допомагає формувати у дівчат вищий рівень самостійності, відповідальності та здатності до конструктивного вирішення конфліктів. Батьки, які обирають демократичний стиль, зазвичай прагнуть до

розвитку гармонійних стосунків в родині, де взаємоповага та підтримка є важливими складовими.

Незважаючи на домінування демократичного стилю, високі показники авторитарного стилю виховання в родинах хлопців можуть свідчити про намагання батьків встановити чіткі межі та правила, що, з одного боку, забезпечує організованість і дисципліну, а з іншого — може призвести до підвищеного рівня стресу і емоційної напруги у дітей. Відсутність емоційної гнучкості і свободи вираження почуттів може негативно вплинути на розвиток самостійності та впевненості в собі в майбутньому.

Виявлені відмінності між хлопцями та дівчатами демонструють, що хлопці часто виховуються у більш жорстких рамках з більшим акцентом на контроль і дисципліну, в той час як дівчата мають більше свободи у прийнятті рішень і розвитку особистої незалежності. Ці відмінності можуть бути результатом традиційних соціальних уявлень про роль хлопців та дівчат у суспільстві. Для хлопців часто ставлять завдання розвивати стійкість, дисциплінованість і рішучість, тоді як для дівчат, зважаючи на суспільні стереотипи, більше акцентується на розвитку емоційної інтелігентності, чутливості та соціальних навичок. На графіку (Рис. 2.4) представлено порівняння стилів виховання за статтю серед хлопців та дівчат.

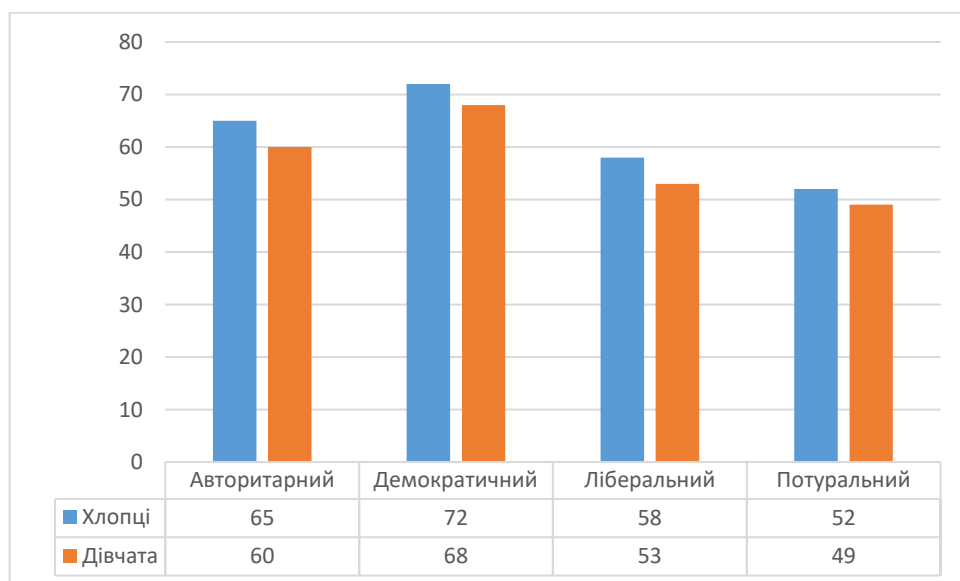

Рис.2.4 Графік порівняння стилів виховання за статтю

Отже, такі відмінності у стилях виховання можуть мати різний вплив на психологічний розвиток підлітків. Хлопці, виховані в авторитарних умовах, можуть мати більш занижену самооцінку, відчувати труднощі у встановленні емоційних зв'язків та самовираженні. У той час, як дівчата, виховані в умовах більшої свободи, можуть бути більш самостійними та впевненими в собі, але при цьому вони можуть стикатися з проблемами, пов'язаними з надмірною емоційною залежністю від батьків або меншою здатністю до самоконтролю.

Таким чином, важливо знаходити оптимальний баланс між демократичними та авторитарними підходами у вихованні, враховуючи індивідуальні потреби та особливості кожної дитини.

Для визначення взаємозв'язку між стилями сімейного виховання та рівнем агресивності серед підлітків було проведено кореляційний аналіз між показниками Шкали стилю виховання Оліва А., Фрайбурзької анкети агресивності, опитувальника А.Варги та В.Століна, а також опитувальника Басса-Дарки.

Кореляційний аналіз між стилями виховання та рівнем агресивності виявив загалом слабкі, але подекуди змістовні зв'язки. Найвиразніше простежується позитивна кореляція між фізичною та вербальною агресією ($r = 0,31$), що свідчить про їхнє взаємопідсилення. Це означає, що зростання фізичної агресії супроводжується посиленням вербальної агресії. Також є позитивний, хоч і слабкий, зв'язок між прийняттям – відкиданням і кооперацією ($r = 0,33$), що свідчить про те, що позитивне емоційне ставлення з боку батьків сприяє формуванню партнерських взаємин із дитиною.

Натомість фрустрація та дратівливість пов'язані негативно ($r = -0,24$), що може вказувати на те, що при зростанні одного з показників інший зменшується — ці форми агресивного реагування можуть виступати як альтернативні. Аналогічна негативна кореляція спостерігається між кооперацією та симбіозом ($r = -0,24$), тобто надмірна психологічна злитість із дитиною гальмує її автономність і здатність до співпраці. Симбіоз, у свою

чергу, позитивно пов'язаний з авторитарною гіперсоціалізацією ($r = 0,25$), що вказує на схильність таких батьків до контролю під виглядом турботи.

Таблиця 2.9

Кореляція між стилями виховання та рівнем агресивності

Показник	Показник	r
Авторитарний стиль	Демократичний стиль	0,07
Демократичний стиль	Ліберальний стиль	0,11
Ліберальний стиль	Потуральний стиль	0,13
Потуральний стиль	Фрустрація	-0,12
Фрустрація	Дратівливість	-0,24
Дратівливість	Озлобленість	0,13
Озлобленість	Підозрілість	-0,05
Підозрілість	Фізична агресія	0,06
Фізична агресія	Вербальна агресія	0,31
Вербальна агресія	Непряма агресія	0,12
Непряма агресія	Негативізм	-0,21
Негативізм	Прийняття-відкидання	0,22
Прийняття-відкидання	Кооперація	0,33
Кооперація	Симбіоз	-0,24
Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	0,25
Авторитарна гіперсоціалізація	Ставлення до невдач дитини	-0,21
Ставлення до невдач дитини	Авторитарний стиль	0,18

$P \leq 0,05$ - коефіцієнт достовірності.

Інші виявлені зв'язки є помірно слабкими, наприклад, між авторитарним стилем виховання і ставленням до невдач дитини ($r = 0,18$), що свідчить про настанову на жорстке реагування в ситуаціях помилки. Демократичний стиль слабо корелює з ліберальним ($r = 0,11$), ліберальний з потуральним ($r = 0,13$), що свідчить про їх часткову поведінкову схожість. Потуральний стиль має слабкий негативний зв'язок із фрустрацією ($r = -0,12$), тобто менш жорсткий підхід до виховання може зменшувати рівень внутрішньої напруги у дітей.

Решта зв'язків (наприклад, озлобленість – підозрілість, $r = -0,05$; підозрілість – фізична агресія, $r = 0,06$; вербальна – непряма агресія, $r = 0,12$; непряма агресія – негативізм, $r = -0,21$) свідчать про наявність деякої внутрішньої структури агресивної поведінки, проте їхній слабкий рівень не дозволяє робити однозначні висновки.

Загалом, результати не дають підстав для однозначного висновку про значний вплив стилю виховання на рівень агресивності дитини.

Висновки до розділу 2

Дослідження особливостей стилю сімейного виховання та його зв'язку з агресивністю у підлітків підкреслює важливість виховних підходів у формуванні поведінкових реакцій дітей. Виявлено, що стиль сімейного виховання має значний вплив на рівень агресивності, визначаючи емоційний фон та моделі поведінки підлітка. Авторитарний стиль асоціюється з високим рівнем агресивності, що проявляється через фізичні та вербальні форми вираження емоцій. Ліберальний стиль, попри свою зовнішню м'якість, може сприяти формуванню імпульсивних реакцій через відсутність чітких меж поведінки. Натомість демократичний стиль виховання створює оптимальні умови для розвитку емоційної стійкості та саморегуляції. Важливим аспектом дослідження стало використання різних методик для оцінки рівня агресивності та стилю виховання. Опитувальники Басса-Дарки та Фрайбурзька анкета агресивності дозволили детально проаналізувати специфіку проявів агресії у підлітків, зокрема фізичну, вербальну, непрямую агресію, підозрілість та роздратованість. Опитувальник Варга-Століна допоміг дослідити особливості батьківського ставлення, що впливає на формування агресивної поведінки. Результати емпіричного дослідження підтверджують гіпотезу про значний вплив стилю виховання на рівень агресивності у підлітковому віці. Встановлено, що підлітки, які виховуються в умовах авторитарного контролю, демонструють вищий рівень агресії порівняно з тими, хто виховується у демократичному середовищі. Ліберальний стиль також може сприяти проявам агресії через недостатній рівень дисципліни та контролю.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Теоретичні основи профілактики та корекції агресії в підлітковому віці

Підлітковий вік є критичним періодом у становленні особистості, коли відбуваються значні фізіологічні, психологічні та соціальні зміни. У цей час організм зазнає гормональних перебудов, що безпосередньо впливає на емоційну стабільність і поведінкові реакції. Підлітки починають переосмислювати власну роль у суспільстві, шукати свою ідентичність та прагнути до незалежності, що часто супроводжується експериментуванням із власними межами та прийнятими нормами поведінки.

Цей період також характеризується підвищеною емоційною чутливістю, що робить підлітків більш вразливими до стресу та соціального тиску. Вони можуть переживати внутрішні конфлікти, пов'язані з бажанням самоствердитися, потребою у визнанні та страхом перед відторгненням. Нерідко такі емоційні напруження переростають у агресивні прояви, оскільки підліткам складно контролювати свої імпульси та виражати почуття конструктивним способом.

Агресія у підлітків може проявлятися у різних формах. Вона може бути спрямована на інших, що виявляється у словесних образах, фізичному насильстві, булінгу, провокаційній або демонстративно-викличній поведінці. Крім того, агресія може мати й аутоагресивний характер, коли підлітки схильні до самоприниження, самоізоляції або навіть ризикованої поведінки, такої як вживання алкоголю, наркотиків чи інших форм саморуйнівних дій.

Важливо зазначити, що рівень агресивності у підлітків залежить не лише від їхніх індивідуальних особливостей, а й від соціального середовища, зокрема стилю виховання в сім'ї, впливу однолітків, шкільного середовища та загального рівня психологічного комфорту. Розуміння цих факторів дозволяє

ефективніше працювати з агресивною поведінкою підлітків, допомагаючи їм розвивати навички емоційної регуляції та конструктивного вирішення конфліктів.

Агресія може мати різне походження: біологічне, психологічне, соціальне або ситуативне.

Однією з головних причин є особливості нервової системи. Деякі підлітки мають підвищену збудливість, імпульсивність або низький рівень самоконтролю, що ускладнює регуляцію агресивних імпульсів. Наприклад, дитина з гіперактивним розладом може реагувати на стресові ситуації бурхливими спалахами гніву.

Соціальні фактори також відіграють важливу роль. Діти, які зростають у середовищі, де агресія є звичним способом вирішення конфліктів, частіше демонструють агресивну поведінку. Якщо у сім'ї практикуються фізичні покарання або дитина є свідком домашнього насильства, вона засвоює такі моделі поведінки як норму. Наприклад, хлопець, який бачить, що батько вирішує конфлікти підвищеним тоном або кулаками, може перенести цей досвід у спілкування з однолітками.

Психологічні чинники включають низьку самооцінку, фрустрацію, почуття несправедливості, тривожність. Наприклад, підліток, який переживає невдачу в навчанні або відчуває себе відкинутим однолітками, може проявляти агресію, щоб компенсувати внутрішній дискомфорт.

Значний вплив має і медійний простір. Величезна кількість насильницького контенту в комп'ютерних іграх, фільмах, соціальних мережах формує у підлітків толерантність до агресії, що може сприяти її відтворенню в реальному житті.

Профілактичні заходи повинні бути комплексними і спрямованими на розвиток навичок саморегуляції, комунікації та соціальної взаємодії.

Одним із ефективних методів є тренінгові програми з розвитку емоційного інтелекту. Наприклад, у школах можуть проводитися заняття, де підлітків навчають розпізнавати власні емоції, коректно їх виражати та

керувати ними у стресових ситуаціях. Важливим елементом є навчання емпатії: учні вчаться розуміти почуття інших і знаходити ненасильницькі способи вирішення конфліктів.

Важливу роль у профілактиці відіграє і спортивна діяльність. Регулярні заняття спортом допомагають спрямовувати енергію в конструктивне русло, сприяють зняттю стресу та формуванню командного духу. Наприклад, підлітки, які займаються єдиноборствами, вчаться контролювати свої агресивні імпульси та застосовувати силу лише у дозволенних рамках.

Ще один ефективний підхід – залучення підлітків до волонтерських проєктів. Робота у команді, допомога іншим, відповідальність за виконання завдань формують почуття значущості, що зменшує рівень внутрішньої напруги та фрустрації.

Важливою є й роль батьків. Підлітки потребують підтримки, а не надмірного контролю чи покарань. Батьківські тренінги, консультації з психологами допомагають розвивати конструктивні методи виховання та навчити дорослих спілкуватися з дитиною без агресії.

Якщо підліток вже проявляє агресію, необхідно впроваджувати корекційні програми, що поєднують психологічні, педагогічні та соціальні методи.

Одним із найбільш ефективних підходів до корекції агресивної поведінки підлітків є когнітивно-поведінкова терапія (КПТ). Цей метод спрямований на зміну деструктивних переконань, формування навичок емоційної саморегуляції та навчання альтернативних способів реагування на стресові ситуації. Наприклад, якщо підліток вважає, що його постійно намагаються принизити чи образити, терапія допомагає йому аналізувати ситуацію більш раціонально та усвідомлювати, що не кожен конфлікт є особистою атакою. В результаті він навчається сприймати критику чи непорозуміння без спалахів гніву, а натомість використовувати конструктивні способи розв'язання конфліктів, такі як обговорення або звернення по допомогу до дорослих.

Ще одним ефективним методом є групові заняття з психологом, які створюють безпечний простір для вираження емоцій та обговорення проблем. Наприклад, техніка «Арт-терапія» дозволяє підліткам виразити свої внутрішні переживання через творчість, таку як малюнок, ліплення з глини або створення колажів. Це особливо корисно для підлітків, які мають труднощі у вербалізації своїх почуттів або переживають сильне внутрішнє напруження. Наприклад, підліток, який відчуває агресію через сімейні проблеми, може намалювати свою злість у вигляді урагану або розбитого предмета, що допоможе йому краще зрозуміти та опрацювати власні емоції.

Рольові ігри також є ефективним способом навчання ненасильницьких стратегій поведінки. Наприклад, підлітки можуть розігрувати сценки сварки між друзями, конфлікту з учителем або непорозуміння з батьками. Завдяки цьому вони вчаться шукати компромісні рішення, аналізувати можливі наслідки своїх дій та контролювати емоції у складних ситуаціях. Однією з популярних технік у цьому підході є «обмін ролями», коли підліток, схильний до агресії, бере на себе роль жертви, що допомагає йому краще зрозуміти почуття інших людей і розвивати емпатію.

Ще один корисний метод – ведення «Щоденника емоцій». Ця техніка передбачає щоденний запис ситуацій, що викликали агресію, опис власних почуттів і можливих способів реагування. Наприклад, якщо підліток помічає, що найбільшу злість у нього викликає критика однолітків, він може аналізувати, чому саме це його зачіпає, і поступово шукати способи реагування без агресії, наприклад, через гумор або пояснення своєї точки зору. Це допомагає усвідомити тригери агресії та замінити деструктивну поведінку більш адаптивною, що в перспективі покращує соціальну взаємодію підлітка.

Таким чином, використання когнітивно-поведінкової терапії, арт-терапії, рольових ігор та щоденника емоцій допомагає підліткам краще розуміти свої почуття, опрацьовувати внутрішні конфлікти та формувати навички конструктивного вирішення проблем, що значно знижує рівень агресивності та покращує їхні соціальні взаємодії.

Агресія у підлітковому віці – це природна реакція на внутрішні та зовнішні виклики, що виникають у процесі дорослішання. Підлітки стикаються з гормональними змінами, підвищеним рівнем стресу, соціальним тиском та необхідністю формувати власну ідентичність. У багатьох випадках агресивні прояви є способом захисту або спробою встановити свої кордони. Однак важливо розуміти, що агресія не повинна ставати домінуючою моделлю поведінки, оскільки це може призвести до труднощів у спілкуванні, проблем у навчанні та навіть девіантної поведінки.

Вчасна профілактика та ефективна корекція агресивних проявів є ключовими у зменшенні рівня конфліктності та сприяють гармонійному розвитку особистості. Підліток, який навчається контролювати свої емоції та знаходити конструктивні способи вирішення проблем, набуває важливих навичок для майбутнього дорослого життя. Формування емоційного інтелекту, розвиток самоконтролю та здатність до емпатії допомагають підліткам краще взаємодіяти з оточенням і уникати конфліктів.

Підхід до роботи з агресією має бути комплексним і передбачати залучення всіх важливих соціальних інститутів – родини, школи, соціальних служб та психологів. Родина відіграє ключову роль у вихованні та формуванні ціннісних орієнтирів, тому підтримка батьків, їхня здатність розуміти потреби дитини та створювати емоційно безпечне середовище є надзвичайно важливими. Шкільне середовище також впливає на поведінкові реакції підлітків, тому педагогам варто застосовувати методи ненасильницького спілкування, навчати дітей ефективному розв'язанню конфліктів і підтримувати культуру взаємоповаги.

Соціальні служби можуть забезпечувати підлітків додатковою підтримкою через консультації, профілактичні заходи та групові тренінги, спрямовані на розвиток комунікативних навичок і стресостійкості. Психологи, у свою чергу, допомагають виявити глибинні причини агресивної поведінки та працювати над їх корекцією за допомогою когнітивно-поведінкової терапії, рольових ігор, арт-терапії та інших методів.

Таким чином, тільки комплексний підхід до профілактики та корекції агресивної поведінки дозволить досягти позитивних результатів. Якщо всі учасники соціального середовища працюватимуть разом, підліток зможе успішно адаптуватися до суспільного життя, навчитися конструктивно виражати емоції та будувати здорові стосунки з оточенням.

3.2. Програма з корекції та профілактики прояву агресивності в підлітковому віці

Агресивна поведінка підлітків є сукупністю деструктивних моделей реагування, що виникають у відповідь на різноманітні емоційні переживання та соціальні впливи. Витоки такої поведінки часто пов'язані з негативними внутрішніми станами, такими як роздратування, образа, гнів або відчуття несправедливості. Ці емоції можуть бути спровоковані як зовнішніми чинниками (конфлікти в сім'ї, проблеми в школі, соціальний тиск), так і внутрішніми (низька самооцінка, почуття самотності, емоційна нестабільність). Підлітки, не маючи достатньо розвинених навичок самоконтролю та конструктивного вирішення проблем, часто використовують агресію як засіб захисту або встановлення власних меж.

Стикаючись із подібними емоціями, підліток шукає способи зменшити психологічну напругу, що поступово формує загальну мету — знайти вихід із ситуації через усунення подразника чи покарання кривдника. Наприклад, якщо підлітка систематично критикують у школі, він може почати проявляти вербальну агресію у відповідь або навіть фізично протидіяти кривдникам. У деяких випадках агресія спрямовується не назовні, а на себе, що може проявлятися в самоприниженні, самоізоляції або ризикованій поведінці.

Процес розвитку агресії включає створення помсти як абстрактної ідеї, після чого відбувається пошук реальних методів її реалізації. Обрання форми агресивної поведінки залежить від оцінки підлітком ситуації, ставлення до конфлікту та його учасників, а також імовірності досягнення бажаного результату. Наприклад, якщо підліток вважає, що жорсткість і домінування

допоможуть йому здобути повагу однолітків, він може застосовувати фізичну силу. Якщо ж його агресія базується на бажанні довести свою правоту, вона може проявлятися через сарказм, маніпуляції чи публічне приниження інших.

Здійснюючи аналіз ситуації через власну систему цінностей та уявлень, підліток приймає рішення про конкретний спосіб вираження агресії. Це може бути миттєва реакція (наприклад, крик чи удар у відповідь на образу) або продумана стратегія помсти (наприклад, поширення чуток, соціальна ізоляція супротивника). На цьому завершується формування мотивації агресивної поведінки, яка складається з причинно-наслідкових зв'язків, внутрішніх потреб і засобів реалізації конфліктної взаємодії.

У результаті виникає комплекс психологічних факторів, що визначають, чому агресія здається підлітку необхідною, які цілі він переслідує та якими методами їх досягає. Наприклад, якщо дитина виросла в середовищі, де агресія сприймається як норма, вона може вважати її єдиним способом захисту або досягнення бажаного. Водночас, якщо підліток має альтернативні моделі поведінки (наприклад, навички конструктивного вирішення конфліктів, підтримку батьків чи вчителів), він менш схильний до проявів агресії.

Таким чином, розуміння механізмів формування агресивної поведінки у підлітків дозволяє розробляти ефективні стратегії профілактики та корекції. Формування навичок емоційного самоконтролю, розвиток емпатії, соціальної відповідальності та підтримка з боку дорослих сприятимуть гармонійному розвитку підлітків та допоможуть їм долати труднощі без агресії.

Мета програми - розвиток навичок контролю та регуляції агресивних проявів поведінки у підлітків.

Завдання програми:

1. Формування здатності до самоконтролю та управління власними емоціями.
2. Усвідомлення відповідальності за власні вчинки та їх наслідки, підвищення рівня самооцінки.

3. Розвиток навичок конструктивного вирішення конфліктів без застосування агресії.
4. Виховання толерантного ставлення до оточуючих та формування усвідомленої соціальної поведінки.
5. Формування моральних переконань та ціннісних орієнтирів.

Організаційні деталі

- **Кількість учасників:** 10 осіб
- **Загальна тривалість:** 10 год. 50 хв.
- **Тривалість одного заняття:** 45 хв.
- **Формат простору:** простора класна кімната, стільці розташовані по колу.
- **Кількість занять:** 10
- **Частота зустрічей:** 1 раз на тиждень

ЗАНЯТТЯ №1

Мета: створення сприятливої атмосфери в групі, встановлення взаєморозуміння між учасниками.

1. Вправа «Знайомство» (10 хв.)

Ціль: сприяння знайомству учасників, визначення загальних правил роботи групи.

Процес: кожен учасник представляється, розповідає декілька слів про себе, а потім спільно узгоджуються правила ефективної взаємодії в групі.

2. Вправа «Очікування» (10 хв.)

Ціль: формування мотивації до участі в програмі.

Процес: учасники записують свої очікування на стікерах і прикріплюють їх на «дошку очікувань», обговорюють спільні цілі занять.

3. Вправа «Прислухаємось до себе» (20 хв.)

Ціль: розвиток вміння аналізувати власний емоційний стан, підвищення саморефлексії.

Процес: учасники закривають очі, прислухаються до своїх відчуттів і по черзі висловлюють свої емоції та настрій, не відкриваючи очей.

4. Рефлексія (5 хв.)

Ціль: отримання зворотного зв'язку.

Процес: кожен учасник висловлюється про свої враження від заняття, відповідаючи на запитання «Що було корисним?» та «Що можна покращити?».

ЗАНЯТТЯ №2

Мета: розвиток впевненості у власних діях, покращення розуміння себе та інших.

1. Вправа «Клубочок» (10 хв.)

Ціль: покращення саморозуміння та формування довіри в групі.

Процес: учасники передають клубочок ниток, розповідаючи коротку інформацію про себе. Наприкінці утворюється «мережа зв'язку», яка символізує єдність групи.

2. Вправа «Сплутані ланцюжки» (15 хв.)

Ціль: розвиток співпраці та комунікації.

Процес: учасники утворюють коло, хаотично зчіплюючи руки, а потім разом намагаються «розплутати» утворений ланцюг без роз'єднання рук.

3. Вправа «Розмовляємо через скло» (15 хв.)

Ціль: тренування невербальної комунікації.

Процес: учасники імітують спілкування через скло без звуку, використовуючи лише жести та міміку, намагаючись передати певне повідомлення партнеру.

4. Рефлексія (5 хв.)

Ціль: аналіз отриманого досвіду.

Процес: учасники доповнюють фразу «Мені було цікаво/складно, тому що...».

ЗАНЯТТЯ №3

Мета: Сприяти розвитку комунікативних навичок учасників, формуванню довіри у групі, підвищенню самооцінки, вмінню ефективно взаємодіяти та підтримувати одне одного.

1. Вправа «Емоційний барометр» (15 хвилин)

Мета: Усвідомлення власного емоційного стану та формування культури емоційного вираження.

Матеріали: Аркуші паперу, кольорові маркери або крейда.

Інструкція:

Кожен учасник малює на аркуші свій «емоційний барометр» (наприклад, сонце, хмари, дощ, веселка), який відображає його поточний настрій. Після цього всі по черзі пояснюють свій малюнок, використовуючи метафору погоди: «Зараз у мене сонячно, бо я відчуваю впевнено» або «Йде дощ, бо я трохи хвилююся». Це допоможе учасникам краще розуміти емоційний стан одне одного.

2. Вправа «Скриня усмішок» (15 хвилин)

Мета: Розвиток позитивного мислення, зняття напруги через усмішку, створення дружньої атмосфери.

Інструкція:

Учасники стають у коло. Ведучий пояснює: «Наші усмішки мають чарівну силу – вони можуть зробити день кращим. Давайте подаруємо їх одне одному!» Кожен по черзі повертається до сусіда праворуч, дарує йому усмішку і говорить добрі слова, наприклад: «Ти чудовий друг!» або «Мені подобається, як ти підтримуєш інших».

3. Вправа «Розгадай групу» (10 хвилин)

Мета: Розвиток навичок емпатії та згуртованості групи. **Інструкція:** Кожен учасник відповідає на питання, але не від власного імені, а від імені всієї групи, як йому здається. Питання:

- Яка улюблена пора року у більшості?
- Яка найулюбленіша страва?
- Яке слово найкраще описує нашу групу?

Після запису відповідей ведучий озвучує їх і разом з учасниками обговорює збіги та відмінності.

4. Вправа «Дерево вражень» (5 хвилин)

Мета: Отримання зворотного зв'язку від учасників.

Матеріали: Паперове дерево, стікери жовтого і зеленого кольорів.

Інструкція:

Учасники пишуть на жовтих стікерах те, що їм сподобалося на занятті, а на зелених – що б вони хотіли змінити або покращити. Потім вони розміщують свої стікери на відповідних частинах «Дерева вражень».

ЗАНЯТТЯ №5

Мета: сприяти розвитку навичок конструктивного вирішення конфліктів, зміцнити впевненість у собі та емоційну стійкість.

1. Вправа "Переповнена чаша" (10 хвилин)

Мета: допомогти учасникам усвідомити власні реакції на зміни та навчитися керувати емоціями.

Інструкція: всі сідають у коло. Тренер ставить у центр порожню чашу та поступово наповнює її водою. Учасники висловлюють свої асоціації: що для них означає наповнення чаші? Які почуття з цим пов'язані? Коли чаша переповнюється, учасники обговорюють, як це відображає їхній емоційний стан у стресових ситуаціях. Разом шукають способи керування своїми емоціями, щоб "не вихлюпувати" їх у конфліктах.

2. Вправа "Голос без слів" (15 хвилин)

Мета: навчити учасників контролювати свої емоції та конструктивно вирішувати конфлікти.

Інструкція: Учасники заплющують очі, роблять три глибокі вдихи та уявляють місце, де почуваються спокійно. Далі вони уявляють людину або ситуацію, що викликає у них гнів чи роздратування. Поступово уявний конфлікт загострюється. Коли напруга досягає піку, кожен подумки "кричить" своєму кривдникові: "Я контролюю свої емоції! Ти більше не маєш наді мною влади!". Відкривши очі, учасники діляться своїми враженнями.

3. Вправа "Я у новій ролі" (15 хвилин)

Мета: підвищити впевненість у собі, навчитися спілкуванню в різних соціальних ролях.

Інструкція: кожен учасник отримує роль, яку потрібно зіграти під час імпровізованого інтерв'ю. Решта групи виступає в ролі журналістів, що ставлять запитання.

Приклади ролей:

- Вчений, який зробив революційне відкриття
- Відомий комік
- Серйозна людина, яка не розуміє жартів
- Переможець міжнародного конкурсу
- Постійно позитивна особистість
- Прямолінійна, різка людина
- Людина-маска, яка не виражає емоцій

Після вправи учасники діляться своїми відчуттями: як вони почувалися у своїй ролі, що їм вдалося, а що було складним. Потім кожен дає собі пораду щодо покращення комунікативних навичок.

Рефлексія (3-5 хвилин)

Мета: отримати зворотній зв'язок.

Інструкція: кожен учасник висловлює прислів'я або мудрий вислів про дружбу та взаєморозуміння, пояснюючи, чому він його обрав.

ЗАНЯТТЯ №6

Мета:

Сприяти розвитку командної взаємодії, формувати навички співпереживання та емпатії, а також розвивати здатність розуміти емоційні стани інших людей.

1. Вправа «Малюємо значення свого імені» (10 хвилин)

Мета: Через символічне зображення власного імені учасники вчаться невербально передавати його значення та осмислювати свою ідентичність.

Опис: Кожен учасник називає своє ім'я, після чого отримує завдання придумати й намалювати його символічне зображення. Малюнок має відображати зміст або асоціації, які викликає це ім'я. Після завершення всі учасники презентують свої роботи, а група обговорює їхні інтерпретації.

2. Вправа «Емоційний дзеркальний відгук» (15 хвилин)

Мета: Розвиток емоційної чутливості та вміння розпізнавати почуття інших через невербальну комунікацію.

Опис: Тренер запрошує кількох учасників вийти за межі кімнати. Тим, хто залишається, обирають певну емоцію (наприклад, радість, здивування, сум, злість). Коли учасники повертаються, вони мають, орієнтуючись на вирази обличчя та жести решти групи, визначити, яку саме емоцію було обрано. Після відгадування обговорюється, які невербальні знаки допомогли в ідентифікації емоції.

3. Вправа «Спільна історія» (15 хвилин)

Мета: Формування навичок групової взаємодії, розвиток творчого мислення та зняття емоційної напруги.

Опис: Учасники сідають у коло. Тренер розпочинає історію, після чого кожен додає по одному реченню, продовжуючи її. Якщо хтось не може вгадати продовження, він має право завершити свою частину словами на кшталт: "А потім все виявилось сном..." або "І раптом стало зрозуміло, що це лише початок пригод". Головне правило – уважно слухати один одного і не перебивати.

Приклад початку історії: "Двоє друзів знайшли на узліссі таємничий ключ. Вони вирішили дізнатися, що він відкриває, і почали пошуки..."

4. Вправа «Зворотний зв'язок: Пісочний годинник» (3-5 хвилин)

Мета: Осмислення досвіду заняття, рефлексія щодо отриманих емоцій і вражень.

Опис: Кожен учасник записує на стікері свої враження або основну думку, яку він виніс із заняття, і кладе його у нижню частину намальованого на дошці пісочного годинника. Після цього проводиться коротке обговорення, де учасники можуть поділитися найважливішими висновками.

ЗАНЯТТЯ №7

Мета: створення емоційного комфорту та згуртованості групи.

1. Вправа "Емоційне море" (10 хвилин)

Ціль: розвинути здатність розпізнавати та виражати емоції невербально; налагодити комунікацію між учасниками; сформувати позитивний емоційний фон; навчитися контролювати нетерплячість.

Інструкція:

1. Один із учасників призначається ведучим.
2. Усі інші відвертаються, а ведучий говорить: "Море хвилюється раз, море хвилюється два..."
3. На рахунок "три" кожен стає в позу, яка символізує певний емоційний стан.
4. Ведучий повертається до групи, підходить до кожного гравця та намагається відгадати їхній емоційний стан.
5. Після здогадок кожен учасник пояснює, який стан він зобразив.
6. Група аналізує виразність невербальних засобів (міміка, жести, постава тіла, рухи тощо) та дає зворотний зв'язок.

Ця вправа допомагає розпізнавати емоції інших людей, розвиває самоконтроль та терплячість. Важливо спостерігати, чи не переважають у групі агресивні або залякані образи.

2. Вправа "Прислухаємось до себе" (15 хвилин)

Ціль: навчитися розслаблятися, аналізувати свій настрій та усвідомлювати емоційний стан групи.

Інструкція:

1. Учасники займають зручне положення, заплющують очі, розслабляються.
2. Кожен слухає свої внутрішні відчуття, намагається зрозуміти, що відчуває зараз.
3. Через кілька хвилин по черзі кожен ділиться своїми емоціями, не відкриваючи очей.

Ця техніка допомагає краще усвідомлювати власні почуття та створює довірливу атмосферу в групі.

3. Вправа "Налаштування на позитив" (15 хвилин)

Ціль: зменшити тривожність, навчитися керувати емоціями.

Інструкція:

1. Учасники асоціюють свої хвилювання або тривогу з певним кольором, звуком чи образом.
2. Потім вони уявляють стан спокою та розслабленості, асоціюючи його з іншими характеристиками.
3. При появі сильної емоції вони спершу згадують "тривожну" асоціацію, а потім переключаються на "спокійну".

4. Сценка "Будь ласка, дай мені книгу" (15 хвилин)

Ціль: навчитися обирати конструктивні способи досягнення цілей.

Інструкція:

1. Ведучий розповідає історію про учня, який хоче отримати книгу, але інший вже взяв її.
2. Учасники розігрують різні способи отримати книгу (силою, обманом, ввічливою проханням, пропозицією прочитати разом).
3. Після гри аналізують варіанти поведінки та визначають, що найкращий спосіб – це ввічливе прохання.

5. Рефлексія "Валіза вражень" (3-5 хвилин)

Ціль: отримати зворотний зв'язок.

Інструкція:

1. Учасники записують свої враження про заняття на стікерах (що сподобалося, що не сподобалося, що було корисним).
2. Стікери наклеюють на зображення валізи.

ЗАНЯТТЯ №8

Мета: формування навичок конструктивного вирішення конфліктів.

1. Вправа "Що таке агресія?" (20 хвилин)

Ціль: зрозуміти, що таке агресивна поведінка та як керувати емоціями.

Інструкція:

1. Кожен записує на аркуші, які риси та дії вважає агресивними.
2. Підлітки аналізують, які прояви агресії є в їхньому житті.

3. Група обговорює, як вони реагують на агресію і що допомагає її контролювати.

2. Вправа "Піктограми емоцій" (20 хвилин)

Ціль: розвинути навички розпізнавання емоцій, створити доброзичливу атмосферу.

Інструкція:

1. Учасники згадують піктограми, які вони бачили в житті.
2. Кожен малює власні символи для понять "щастя", "спокій", "гнів" тощо.
3. Після виставки малюнків група аналізує, як по-різному можна зобразити одну й ту саму емоцію.
4. Дві команди малюють свої піктограми та намагаються вгадати зображення команди-суперника.

3. Гра "Радість і гнів" (15 хвилин)

Ціль: розвинути розуміння вираження емоцій.

Інструкція:

1. Ведучий демонструє піктограму радості.
2. Група обговорює, які невербальні ознаки (посмішка, жест, вираз обличчя) показують цю емоцію.
3. Те ж саме відбувається з гнівом.
4. Наприкінці – конкурс на "найщасливіше" обличчя.

4. Рефлексія "Я бажаю всім..." (3-5 хвилин)

Ціль: створити позитивну атмосферу.

Інструкція:

1. Кожен учасник по черзі завершує фразу "Я бажаю всім...".

ЗАНЯТТЯ №9

Мета: Формування навичок рефлексії, розвитку емпатії та освоєння принципів асертивної поведінки.

1. Вправа "Емоції у діалозі" (20 хвилин)

Мета: Навчити дітей усвідомлювати та контролювати власні емоції, ефективно виражати почуття.

Інструкція: Учасники працюють у парах. Тренер пропонує їм уявити ситуацію, коли вони взаємодіють із людиною, яка викликає у них негативні емоції.

- Один з учасників ділиться тим, що саме спричинило його роздратування чи злість.
- Він пояснює свою позицію, використовуючи "Я-висловлювання". Наприклад: "Я засмучуюся, коли ти не дотримуєшся обіцянок".
- Після цього учасники висловлюють один одному щось позитивне, що їм подобається у співрозмовнику.
- Ролі змінюються.

Додаткові вказівки: Якщо дитина починає висловлювати агресію чи образи, важливо переключити її увагу на конструктивний спосіб пояснення своїх почуттів.

2. Вправа "Лідер на троні" (20 хвилин)

Мета: Допомогти дітям зрозуміти, як керувати емоціями, розрізнити агресивну та асертивну поведінку.

Інструкція:

- Учасники по черзі приміряють на себе роль "лідера", який приймає рішення та дає інструкції групі.
- "Лідер" може просити інших виконати певні дії (наприклад, підняти руки, пройти по кімнаті, передати предмет).
- Обговорюється, які відчуття викликає роль "лідера" та "виконавця".
- Під час обговорення аналізується, що робить керівника справедливим, а що — авторитарним.

Рефлексія: Учасники діляться своїми враженнями, які емоції викликала ця роль, чи було їм комфортно.

Рефлексія заняття (5 хвилин)

Мета: Закріпити отримані навички та отримати зворотний зв'язок.

Інструкція: Кожен учасник коротко розповідає, що нового він дізнався та як може використати ці знання у повсякденному житті. Усі дякують одне одному за участь.

ЗАНЯТТЯ №10

Мета: Підведення підсумків роботи в групі, усвідомлення учасниками власного душевного стану, зміцнення міжособистісних стосунків.

1. Вправа "Дерево настрою" (10 хвилин)

Мета: Відображення емоційного стану учасників, створення доброзичливого мікроклімату в групі.

Інструкція: Тренер малює на ватмані дерево, крона якого розділена на кілька частин. Кожен учасник отримує вирізані з паперу листочки різних кольорів:

- Яскраві кольори (жовтий, зелений, помаранчевий) – позитивний настрій, активність.
- Ніжні відтінки (блакитний, світло-зелений) – спокій, врівноваженість.
- Сірі кольори – сумний, пригнічений стан.
- Темні кольори (чорний, темно-сірий) – агресія, напруження.

Учасники прикріплюють свої "емоційні" листочки на дерево. Після цього група обговорює отриманий результат: які емоції переважають, що може впливати на настрій, як його змінювати.

2. Вправа "Малюємо вдвох" (15 хвилин)

Мета: Розвиток навичок взаємодії та розуміння невербальних проявів емоцій.

Інструкція: Учасники обирають собі партнера. Між ними кладеться великий аркуш паперу. Кожен бере кілька кольорових олівців. Дивлячись одне одному в очі, учасники спонтанно починають малювати на папері, виражаючи свої емоції через кольори та форми.

Коли малюнок завершено, партнери діляться своїми відчуттями: що вони відчували під час створення зображення, як змінювалися їхні емоції, які

символи або лінії стали для них значущими. Обговорюється, як цей процес відображає їхні взаємостосунки в групі.

3. Підсумкове обговорення (15 хвилин)

Мета: Усвідомлення важливих аспектів групової взаємодії, осмислення отриманого досвіду.

Інструкція: Тренер звертається до групи, підбиваючи підсумки роботи: "Протягом занять ми говорили про емоції, їхнє значення у спілкуванні, причини агресивної поведінки, шляхи її подолання та вміння вирішувати конфлікти. Готових відповідей на всі життєві виклики немає, проте ми можемо зосередитися на головному: повазі, доброті, розумінні себе та взаємодії зі світом".

Група обговорює:

- Що нового вони дізналися про себе та інших?
- Як вони бачать зміни у своїх взаємовідносинах у групі?
- Що можна використовувати у повсякденному житті?

4. Вправа "Листи доброти" (5 хвилин)

Мета: Отримання позитивного зворотного зв'язку, закріплення позитивних емоцій.

Інструкція: Кожен учасник отримує аркуш паперу, на якому зверху написано його ім'я. По колу учасники передають ці аркуші, записуючи на них позитивні побажання або слова підтримки для кожного учасника. Наприкінці кожен отримує свій "лист доброти" і перечитує його.

Після завершення група обмінюється враженнями та завершує заняття під оплески.

Такі заняття відіграють важливу роль у згуртуванні колективу, покращенні емоційної атмосфери та формуванні навичок соціальної взаємодії. Вони сприяють створенню комфортного психологічного клімату, допомагають учасникам краще розуміти одне одного, розвивати емпатію та взаємоповагу. Проведення таких занять може значно знизити рівень

конфліктності у групі, підвищити рівень довіри між учасниками та сприяти створенню позитивного середовища для спілкування.

Ці заходи можуть проводитися психологами, соціальними працівниками, класними керівниками або іншими фахівцями, які займаються розвитком комунікативних та емоційних навичок учнів. Вони можуть включати інтерактивні вправи, ігри, групові дискусії, тренінги та інші методики, що сприяють налагодженню ефективної комунікації та підвищенню рівня емоційного інтелекту. У результаті такі заняття допомагають не лише у навчальному процесі, а й у повсякденному житті, формуючи у молоді навички взаємодії, підтримки та розуміння інших людей.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі було розглянуто теоретичні основи профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків, а також розроблено програму її корекції.

Підлітковий вік є критичним періодом, коли формуються особистісні характеристики, самосприйняття та соціальна поведінка. Агресія в цьому віці може мати різні причини – біологічні, психологічні, соціальні та ситуативні. Основними чинниками, що сприяють розвитку агресивності, є особливості нервової системи, соціальне оточення, психологічні труднощі, а також вплив медіа.

Для профілактики агресивної поведінки важливо використовувати комплексний підхід, що включає розвиток навичок емоційної регуляції, навчання ефективному спілкуванню, залучення до соціально корисної діяльності та створення сприятливого сімейного та шкільного середовища. Важливу роль у цьому відіграють тренінги емоційного інтелекту, спортивні заняття, волонтерська діяльність, а також формування толерантних моделей поведінки у підлітків.

Корекційні методи агресивної поведінки передбачають застосування когнітивно-поведінкової терапії, арт-терапії, рольових ігор та рефлексивних

практик. Особливо ефективними є групові заняття, де підлітки вчаться конструктивному вирішенню конфліктів, аналізу власних емоцій та альтернативним способам реагування на стресові ситуації.

Розроблена програма корекції агресивної поведінки підлітків спрямована на формування самоконтролю, підвищення самооцінки, розвиток комунікативних навичок та толерантного ставлення до оточуючих. Вона включає 10 занять, що проводяться у груповому форматі та сприяють гармонійному особистісному розвитку підлітків.

ВИСНОВКИ

Виконавши кваліфікаційну роботу можна зробити такі висновки:

1. Аналіз теоретичних підходів до вивчення агресивності показав, що агресія є складним багаторівневим феноменом, який проявляється у вербальній, фізичній та непрямій формах. Підлітковий вік є критичним періодом для розвитку емоційної регуляції, самоконтролю та соціальних навичок, тому особливості виховання в сім'ї можуть мати вирішальний вплив на рівень агресивних проявів. Виявлено, що авторитарний, байдужий та гіперопікуючий стилі виховання сприяють зростанню агресивності у підлітків, тоді як демократичний стиль сприяє емоційній стабільності та конструктивному вирішенню конфліктних ситуацій. Дослідження підтвердило, що основними чинниками виникнення агресії є особливості нервової системи, низький рівень самоконтролю, негативний сімейний досвід, психологічні труднощі та вплив агресивного медіаконтенту. Особливо важливу роль у формуванні агресивної поведінки відіграє стиль виховання в сім'ї: авторитарні методи, емоційна холодність або надмірна гіперопіка можуть сприяти накопиченню негативних емоцій, які виливаються у агресивні дії.

2. Емпіричне дослідження підтвердило наявність статистично значущого взаємозв'язку між стилем сімейного виховання та рівнем агресивності підлітків. Підлітки, виховані в авторитарних або байдужих сім'ях, демонстрували вищий рівень агресивності порівняно з тими, хто виховувався в демократичних сім'ях. Отримані результати свідчать про те, що відсутність емоційного контакту з батьками, жорсткі дисциплінарні заходи або навпаки надмірний контроль можуть стати причиною підвищеної дратівливості, агресивних реакцій та проблем у міжособистісному спілкуванні підлітків.

3. Розроблена програма профілактики та корекції агресивності підлітків ґрунтується на принципах когнітивно-поведінкової терапії, емоційної

саморегуляції та формування навичок ненасильницького спілкування. Вона включає тренінги з контролю гніву, розвиток емпатії, навчання ефективним способам вирішення конфліктів та взаємодії з однолітками й дорослими. Впровадження таких заходів у навчальних закладах і сімейному вихованні сприятиме зниженню рівня агресивності серед підлітків та покращенню соціальної адаптації. Виявлено, що профілактичні заходи, спрямовані на розвиток самоконтролю, емоційного інтелекту та конструктивного вирішення конфліктів, допомагають знижувати рівень агресії серед підлітків. До ефективних методів належать тренінгові програми, що навчають підлітків розпізнавати та керувати своїми емоціями, формують емпатію та вміння знаходити ненасильницькі способи розв'язання конфліктів. Також важливе значення має залучення підлітків до спортивної та волонтерської діяльності, що сприяє зниженню рівня стресу, розвитку командної роботи та соціальної відповідальності.

4. Якщо агресія вже проявляється, необхідно впроваджувати корекційні програми, що поєднують психологічні, педагогічні та соціальні підходи. Особливу ефективність демонструють методи когнітивно-поведінкової терапії, арт-терапії, рольових ігор та ведення щоденника емоцій, що допомагають підліткам усвідомлювати свої почуття та контролювати агресивні реакції. Розроблена програма з корекції та профілактики агресивної поведінки підтверджує необхідність комплексного підходу, що включає роботу з підлітками, їхніми батьками та педагогами. Важливим є створення сприятливого виховного середовища, в якому підлітки отримують підтримку, конструктивні моделі поведінки та навички ефективної соціальної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Агресивність особистості та її мінімізація засобами освіти. *Вища освіта України : Теоретичний та науковометодичний часопис*. Інститут вищої освіти АПН України. К. : «Педагогічна преса». №2. 2020 С.7-13.
2. Бегеза Л., Трофімчук В. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. *Psychological journal*. №5.12. 2019. С. 207-219.
3. Бірюкова В. О. Агресивність сучасної молоді. *Інсайт : психологічні виміри суспільства : матер. міжнар. конф.* Херсон : ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 53-55.
4. Вакась К. В. Вплив телебачення на агресивність підлітків. *Досягнення сучасної психологічної науки та практики : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених: тези доповідей / за заг. ред. проф. О. В. Бацилевої*. Вінниця, 2020. С. 13-16.
5. Гапчич К. Гендерні прояви агресивності особистості. Формування особистості сучасного фахівця як суб'єкта самотворення в умовах освітнього простору. *Матеріали XII-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих науковців (за міжнародною участю)*. М-во освіти і науки України, Хмельницький нац. ун-т, каф. психол. та педагог. Хмельницький: Каф. психол. та педагог. 2022. С. 52.
6. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: теоретичний аспект. Ввічливість. *Humanitas*, №1, 2022. С. 22–28.
7. Дзюба Т. М. Психологічна корекція агресивності підлітків засобами арт-терапії. International scientific and practical conference «*Pedagogy and psychology in the modern world: interaction vectors*» : conference proceedings, 2021. Wloclawek: «Baltija Publishing». Pp. 32-35.
8. Дмитрієва С. М., Карпович, О. Б. Діагностика детермінант

агресивності молодших школярів як умова підвищення компетентності спеціаліста. *Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи*. 2015. С. 42-45.

9. Дмитрієва С., Мачушник О. Підліткова агресивність та шляхи її корекції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. №1. 2018. С. 108-117.

10. Казанжи М. Й. Психологічна ресурсність та агресивність: взаємозв'язок та вплив. *Актуальні проблеми життєвого та професійного самоздійснення особистості : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологія самоздійснення особистості : теорія, досвід, практика»*. 2023. С. 37-46.

11. Кіян А. П., Москова В. А. Особливості прояву агресивності підлітків з комп'ютерною залежністю. *Актуальні питання психології, економіки та управління: збірка наукових праць (статей) «Актуальні питання сучасної науки та освіти»*. МОН України ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2019. 231.

12. Кобильнік Л. М. Конфліктність та агресивність особистості як фактори ризику благополуччя сім'ї. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених : матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 288.

13. Кравчук С. Л. Особливості агресивних проявів дитини залежно від міжособистісних стосунків із батьками. *Вісник Київ. націон. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка*. 2000. Вип.9. С. 35-38.

14. Кременчуцька М. К., Жиліч Н. Р. Агресивність у системі особистісних чинників вибору механізмів психологічного захисту під час воєнних подій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». №3. 2023. С.13-19.

15. Липченко Д. О. Дитяча агресивність: прояви та чинники формування. *Теоретико-методологічні проблеми практичної психології та її перспективи розвитку: збірник доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної*

конференції, присвяченої 125-річчю з Дня народження Жана Піаже. Кропивницький, 2021. С. 105.

16. Литвинчук Н.Б., Мельниченко Н.М. Агресивність молодших школярів як соціально-психологічна проблема. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр. К. : Національний авіаційний університет, 2023. Вип. 1(22). С. 111-118

17. Мельничук М. М. Статеві відмінності агресивної поведінки дітей підліткового віку. *Молодий вчений*. №4 (92), 2021. С. 171-174.

18. Мельнікова С. В., Каткова Т. А., Варіна Г. Б. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у процесі взаємодії з батьками. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». №5. 2018. С. 111-116.

19. Методики вивчення повсякденного стресу і способів розв'язання кризових життєвих ситуацій / О. Я. Кляпець, Б. П. Лазоренко, Л. А. Лепіхова, В. В. Савінов ; За ред. Т. М. Титаренко. К. : Міленіум, 2009. 120 с.

20. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132с.

21. Морозова О. В. Особливості вербальної агресії у підлітків. *Синергетичний підхід до проектування життєвого простору особистості* : зб. наук. матеріалів II Міжнарод. наук.-практ. конф. Полтава, 2022. С. 173.

22. Мурадова В. І. Агресивна поведінка сучасних підлітків. *Молодий вчений*, 2016. №15. С. 413-415.

23. Нижник А. А. Особливості впливу акцентуацій характеру на агресивність підлітків. *Синергетичний підхід до проектування життєвого простору особистості* : зб. наук. матеріалів Міжнарод. наук.-практ. онлайнконф. Полтава, 2021. С. 224.

24. Петрочко Ж., Татаренко О. Використання арт-технік у профілактиці агресивності молодших підлітків у сучасних умовах. *Соціальна робота та соціальна освіт.* № 2 (9). 2022. С. 218-229.

25. Подкопаєва Ю. В. Психологічні особливості агресивної поведінки

підлітків. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць* / за заг. ред. Л.В. Помиткіної, Т.В. Вашеки, О.М. Ічанської. К. 2019. С. 121–122.

26. Перші спроби пошуку в науковому просторі. *Особливості організації життєдіяльності дитини у сучасному дошкільлі* : зб. матеріалів 19- го всеукр. студ. наук.-практ. конф. (м. Умань, 29 квіт. 2021 р.). Умань : Візаві, 2021, 207 с.

27. Пирог Г.В., Коробко Д.О. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родин та соціальних закладах. Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія. Житомир: вид. О.О. Євенок, 2020. С. 166-187.

29. Прудка А.В. Соціальні мережі як фактор соціалізації сучасної молоді. Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери : зб. матеріалів ІІІ міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ніжин, 24 листопада 2020 р.). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020, С. 80-91.

30. Сергеєнкова, О. П., Столярчук, О. А., Коханова, О. П., Пасєка, О. В. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 384 с. URL: <https://textbook.com.ua/psihologiya/1473452507/s-14?page=5>. (дата звернення: 20.04.2025).

31. Психологія розвитку та формування особистості дитини : реком. бібліогр. показч.. Харків : ХНПУ, 2018, 76 с.

32. Луценко, І. О., Богуш, А. М., Калмикова, Л. О., Кузьменко, В. У., Поворознюк, С. І., Рейпольська, О. Д. Психологопедагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб: концепція, методика, технології: навчально-методичний посібник. Київ: Видавництво НПУ імені МП Драгоманова. 2018, 211 с.

33. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник / уклад. М.В. Лемак, В.Ю. Петрище. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : Олександрі Гаркуші, 2012. 616 с

34. Сподобаєва А. Д. Агресивність у підлітковому віці: причини, профілактика. Інсайт : психологічні виміри суспільства : матер. міжнар. конф.. Херсон : ВД «Гельветика». 2019. Вип. 1(16), С. 264-266.

35. Савиченко О.В. Специфіка формування психологічних меж особистості підлітків в залежності від стилю сімейного виховання. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. № 1 (13). С. 127-132.

36. Сидоркіна М.Ю. Творча взаємодія як засіб гармонізації сімейних стосунків. Нац. Академія пед.наук України – Інст-т соціальної та політичної психології. Київ, 2013, 82 с.

37. Сичинська М. Теоретичні аспекти впливу батьківсько-дитячих взаємин на формування резильєнтності підлітка. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. 2022. № 18 (63), С. 64-75.

38. Соловійова Т. Г. Особливості взаємин у сім'ях, які виховують дитину з інвалідністю. Actual trends of modern scientific research: the 7th international scientific and practical conference (Munich, Germany. February 14-16, 2021). Munich : MDPC Publishing. 2021. 676 с.

39. Стеченко Д.М., Чмир О.С. Методологія наукових досліджень: підручник. Київ : Знання. 2005, С. 91-190.

40. Стрімке падіння народжуваності в Україні: чому вчені не чекають на "бебі-бум" після війни. URL: <https://tsn.ua/exclusive/strimke-padinnyanarodzhuvanosti-v-ukrayini-chomu-vcheni-ne-ochikuyut-na-bebi-bum-pislya-viyuni2381401.html> (дата звернення: 13.03.2025).

41. Типи й стилі сімейних взаємин. URL: <https://studfile.net/preview/7304045/page:3>. (дата звернення: 20.03.2025).

42. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія. Вінниця: КВНЗ «ВАНО». 2018, 200 с. 60

43. Третьякова Т.М., Короход Я.Д. Психологічна дистанція між членами

родини як показник якості розвитку суспільства: монографія. Київ: Ліра-К, 2020. С. 111-121.

44. Трофаїла Н. Д. Дитячо-батьківські відносини в молодшому шкільному віці. URL: <http://dspace.udpu.edu.ua/handle/123456789/13906> (дата звернення: 07.03.2025).

45. Трофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену агресивності особистості. Проблеми сучасної психології. №1. 2018, С. 184-188.

46. Казаннікова О. Психологічний супровід агресивної. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. 2018, 39(3), 8–10

47. Кириленко В. Корекційна робота психолога та соціального педагога. 2018. N 1, С. 54 57

48. Кирилова О. Поняття "арт-педагогіка" у контексті науковотермінологічного апарату професійної педагогіки. Молодь і ринок. 2018. № 11, С. 160–163.

49. Колісник В. Інтеграція медіа-освітнього простору в діяльність сучасного педагога дошкільного навчального закладу. Практична медіаосвіта: навчання основ медіаграмотності: збірник матеріалів обласної науковопрактичної конференції (29 листопада 2017 р.). Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2017. С. 218–262.

50. Крутій К. Дитина в дошкільні роки: комплексна освітня програма. Запоріжжя: ЛПС, 2016. 160 с.

51. Крутій К., Кузьма І. Діагностика виховних стратегій батьків дитини дошкільного віку щодо попередження проявів девіацій. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія. 2018, С. 19–28.

52. Максименко Д. Розвиток розумової діяльності дітей дошкільного віку. Практична психологія. Київ: Центр учбової літератури. 2018, 192 с.

53. Ханко С. Детермінація психічного здоров'я школяра. Київ, 2018. С. 6-8.

54. Як війна вплинула на сімейне життя українських жінок? URL:

<https://visitukraine.today/uk/blog/2703/how-has-the-war-affected-the-family-life-ofukrainian-women> . (дата звернення: 03.02.2025)

55. Хміляр О. Регуляція поведінки особистості символом: теоретико-методологічний аспект. Психологічний часопис. № 1 (5), 2017, С.76–86.

56. Хоменко А. До питання психосоціальних чинників асоціальної та девіантної поведінки підлітків, схильних до бродяжництва. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2017. С.258-260.

57. Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу: монографія за заг. ред. канд. пед. наук, ст. наук. співроб. Кириченко В.І. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2016. 244 с.

58. Ціпан Т. Превенція асоціальної поведінки неповнолітніх: психологопедагогічна діагностика. Інноватика у вихованні. 2020. Випуск 11. Том 1. С. 160–166.

59. Щербина-Прилука В. Особливості рефлексії як чинника девіантної поведінки неповнолітніх в умовах соціальних перетворень. Девіантна поведінка: історія, теорія, практика: матеріали конференції. Київ, 2021, С. 95–102. URL:<https://lib.iitta.gov.ua/729036/1/> (дата звернення: 03.02.2025)

60. Щербина-Прилука В. Проблема дослідження рефлексивності як чинника девіантної поведінки. Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми: тези XV Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 20 березня 2020 р.). 2020. Київ. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. С. 99–100.

61. Яременко О. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика. Київ, 2015, 193 с.

62. Ahlin, E., and Lobo Antunes, M. Locus of control orientation: parents, peers, place. J. Youth Adolescent. 44, 1803–1818, 2015.

63. Attar-Schwartz, S., Mishna, F., & Khouri-Kassabri, M. The role of peer

social support, peer victimization, and gender in externalizing and internalizing behaviors among Canadian youth. *J. Child Family Stud.* 28, 2335–2346, 2019.

64. Balan, R., Dobrean, A., Roman, G., and Balazy, R. (2017). Indirect effects of parenting practices on adolescent internalizing problems: The role of expressive suppression. *J. Child Family Stud.* 26, 40–47, 2017.

65. Bishop S, Okagbue H., and Odukoya J. A statistical analysis of externalizing behavior in childhood and early adolescence in a low-middleincome country, 2020.

66. Boyraz, H., Zhu, Y., and Waits, J. Avoidant coping and academic locus of control as mediators of the relationship between posttraumatic stress and academic achievement among first-year college students. *Anxiety Stress Coping* 32, 545–558, 2019.

67. Di Pentima, L., Toni, A., Schneider, B., Thomas, J., Oliver, A., & Attili, G. Locus of control as a mediator of the association between attachment and children's mental health. *J. Gene. psychol.* 180, 251–265, 2019.

68. Groth, N., Schneider, N., Kess, M., Markovych, A., Ritschel, L., Oxenbein, S., et al. (2019). Coping as a mediator between locus of control, competence beliefs, and mental health: A systematic review and meta-analysis of structural equation modeling. *behavior. res. Tel.* 121:103442, 2019.

69. Kang N., and You M. Association of perceived stress and selfcontrol with health-promoting behaviors in adolescents. *Medicine* 97, 2018.

70. Kesavayuth D., Poyago-Theotoky J., and Zikos V. Locus of control, health and health care utilization. *economy Model.* 86, 227–238 ,2019.

Всього джерел – 70.

Джерела за останні 5 років – 1, 4, 5, 6, 7, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 20,21, 23,24,26, 27, 28,29, 30, 37,38,43,58,59,60,65

Джерела зарубіжних авторів за останні 5 років – 65

Джерела українських авторів за останні 5 років - 1, 4, 5, 6, 7, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 20,21, 23,24,26, 27, 28,29, 30, 37,38,43,58,59,60

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник Басса-Дарки

ПІБ _____

Стать ____ Вік _____ Місце роботи батьків _____

Інструкція: поставте «так» навпроти тих положень, з якими Ви погоджуєтесь, і «ні» - біля тих, з якими Ви не згодні.

1. Інколи я не можу справитися з бажанням заподіяти шкоду іншим   2.
Іноді я розпускаю плітки про людей, яких не люблю
3. Я легко гарячкую, але швидко заспокоююся
4. Якщо мене не попросять по-доброму, я не виконаю прохання
5. Я не завжди отримую те, що мені належить
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною
7. Якщо я не схвалюю поведінки друзів, то даю їм це відчутти
8. Якщо мені трапилося обдурити кого-небудь, я відчуваю докори сумління
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину
10. Я ніколи не гарячкую настільки, щоб кидатися предметами
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його
13. Інші вміють майже завжди використовувати сприятливі обставини
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував
15. Я часто не погоджуюся з людьми
16. Іноді мені на думку приходять думки, яких я соромлюся
17. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не відповім йому
18. Коли я гарячкую, то лясаю дверима
19. Я набагато дратівливіший, аніж здається оточуючим

20. Якщо хто-небудь корчить із себе начальника, я завжди чиню йому наперекір
21. Мене не дуже засмучує моя доля
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене
23. Я не можу утриматися від суперечки, якщо люди не погоджуюся зі мною
24. Люди, що ухиляються від роботи, повинні мати відчуття провини
25. Той, хто ображає мене або мою сім'ю, запрошується на бійку
26. Я не здатний на грубі жарти
27. Мене охоплює лють, коли наді мною насміхаються
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися
29. Майже кожного тижня я бачу кого-небудь, хто мені не подобається
30. Досить багато людей заздять мені
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мої права
32. Мене пригноблює те, що я мало роблю для своїх батьків
33. Люди, які постійно підводять вас, коштують того, щоб їм дати щигля в ніс

34. Від злості я іноді буваю похмурий
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я того заслуговую, я не турбуюся
36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю на нього уваги
37. Хоча я і не показую цього, іноді мене гризе заздрість
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до «сильних» виразів
40. Мені хочеться, щоб мої помилки пробачили
41. Я рідко даю здачу, навіть якщо хто-небудь ударить мене
42. Коли мені щось не виходить, я іноді нервуюся
43. Іноді люди дратують мене просто своєю присутністю
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряй чужим»
46. Якщо хто-небудь дратує мене, я готовий сказати все, що я про нього думаю

47. Я роблю багато такого, про що згодом жалкую
48. Якщо я розсерджуся, то можу ударити кого-небудь
49. З десяти років я ніколи не проявляв спалахів гніву
50. Я часто відчуваю себе, як порохова бочка, готова вибухнути
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою не легко поладнати
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини примушують людей робити щось приємне для мене
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь
54. Невдачі засмучують мене _____
55. Я б'юся не рідше і не частіше, чим інші
56. Я можу пригадати випадок, коли я був настільки злий, що хапав ту, що попалася мені під руку, річ і ламав її
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку
58. Іноді я відчуваю, що життя поступає зі мною несправедливо
59. Раніше я думав, що більшість людей говорять правду, але тепер я в це не вірю
60. Я лаюся із злості
61. Коли я поступаю неправильно, мене мучить совість
62. Якщо для захисту своїх прав мені треба застосовувати фізичну силу, я застосовую її
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що стукаю по столу кулаком
64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються
65. У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити
66. Я не умію поставити людини на місце, навіть якщо він того заслуговує
67. Я часто думаю, що жив неправильно
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки
69. Я не вибухаю із-за дрібниць
70. Мені рідко приходить в голову, що люди намагаються розсердити або

образити мене.

71. Я часто просто погрожую людям, хоч і не збираюся виконувати погрози

72. Останнім часом я став занудою _____

73. У спорі я часто підвищую голос

74. Зазвичай я прагну приховувати погане ставлення до людей

75. Я краще погоджуся з чим-небудь, чим стану сперечатися.

Фрайбурзька анкета агресивності

ПІБ _____

Стать _____ Вік _____

Місце роботи батьків _____

Інструкція: поставте «+», якщо ця відповідь на відповідне питання має до вас відношення, і «-», якщо питання вас не стосується.

1. Я знаю, що однолітки за мою спиною говорять про мене погано
2. Я рідко даю здачу, коли мене б'ють
3. Я швидко втрачаю самовладання, проте також швидко заспокоююся
4. Якщо мені зі здачею дають на одну гривню більше і я її беру, то пізніше за мене мучить совість
5. Я можу так розлютитися, що буду наприклад, бити все підряд
6. Чесно кажучи, мені іноді приносить задоволення мучити інших
7. Якщо по відношенню до мене хтось поступає несправедливо, то я бажаю йому справжнього покарання
8. Я вірю в те, що за зло можна відплатити добром, і відповідно до цього дію
9. Якщо грубо звертаються до кого-небудь з моїх друзів, то ми разом думаємо про покарання
10. У мене інколи бувають труднощі з батьками
11. Собака, який не слухається, заслуговує удару
12. З іншими, які люб'язніші, ніж я міг чекати, я тримаюся обережно
13. Якщо я винен для захисту своїх прав застосувати фізичну силу, то я так і роблю
14. У мене часто бувають розбіжності з іншими
15. Мені здається, що велика частина поганих вчинків одного разу буде

покарана

16. Коли я розлючений, я охоче звільняюся від цього стану під час фізичної роботи

17. Раніше я іноді дуже охоче мучив інших, наприклад, вивертав руки, смикав за волосся і т.д.

18. Іноді я собі уявляю, які жахи повинні були б відбутися з тими, хто до мене несправедливий

19. Я можу пригадати, що одного разу був такий розсерджений, що узяв першу річ, що опинилася під рукою, і розірвав або розбив її

Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна

Прізвище, ім'я _____

Інструкція. На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводиться спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.

18. Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.
19. Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би..
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.
39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.

42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.
48. Суворі дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі для опитувальника:

- 1 «Прийняття-відхилення» - 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «Кооперація» - 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
3. «Симбіоз» - 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» - 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «Маленький (-а) невдаха» - 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

ДОДАТОК Г

Таблиця Г.1 – Сирі дані за опитувальником Басса-Дарки

№	Прізвище імя	Стать	Фізична агресія	Непряма агресія	Вербальна агресія	Негативізм
1	Іваненко Д.	хлопець	32	31	0	0
2	Лисенко Т.	хлопець	28	0	0	0
3	Лисенко В.	хлопець	17	0	11	0
4	Лисенко О.	хлопець	0	14	37	0
5	Мельник Д.	хлопець	0	0	0	0
6	Іваненко А.	хлопець	0	28	20	0
7	Сидоренко Т.	хлопець	18	0	10	27
8	Петренко М.	хлопець	0	37	0	36
9	Петренко Д.	хлопець	0	24	0	19
10	Лисенко А.	хлопець	0	0	13	0
11	Ковальчук Ю.	хлопець	0	0	28	0
12	Івненко Ю.	хлопець	0	12	35	0
13	Федорчук М.	хлопець	30	33	38	0
14	Шевченко Д.	хлопець	0	0	0	33
15	Ковальчук І.	хлопець	0	0	0	12
16	Романенко Т.	хлопець	12	0	0	21
17	Федорчук О.	хлопець	0	0	0	0
18	Лисенко О.	хлопець	0	0	0	22
19	Мельник М.	хлопець	35	13	26	11
20	Федорчук М.	хлопець	0	0	0	12
21	Гончар Д.	хлопець	15	0	0	14
22	Сидоренко В.	хлопець	11	0	0	0
23	Петренко Ю.	хлопець	16	0	0	17
24	Шевченко Ю.	хлопець	0	0	0	35
25	Іваненко В.	хлопець	36	0	11	32
26	Сидоренко Т.	хлопець	0	25	32	32
27	Гончар Д.	хлопець	36	0	0	0
28	Ковальчук І.	хлопець	26	16	33	16
29	Романенко А.	хлопець	20	19	31	0
30	Лисенко В.	хлопець	36	16	0	33
31	Мельник Я.	дівчина	21	0	14	26
32	Смдоренко О.	дівчина	0	0	0	13
33	Петренко М.	дівчина	28	0	10	38
34	Федорчук І.	дівчина	31	0	0	31
35	Сидоренко А.	дівчина	33	0	0	0
36	Федорчук О.	дівчина	0	0	0	22
37	Лисенко Н.	дівчина	0	0	0	27
38	Ковальчук О.	дівчина	29	0	0	0
39	Лисенко В.	дівчина	15	0	0	0
40	Сидоренко О.	дівчина	0	0	29	22

Продовження таблиці Г.1

41	Сидоренко О.	дівчина	0	11	20	19
42	Петренко Я.	дівчина	0	10	26	21
43	Лисенко В.	дівчина	0	0	39	39
44	Лисенко Т.	дівчина	38	14	0	11
45	Петренко В.	дівчина	0	26	22	0
46	Гончар В.	дівчина	0	0	0	0
47	Ковальчук Я.	дівчина	35	19	0	19
48	Петренко А.	дівчина	0	0	18	0
49	Ковальчук Т.	дівчина	0	0	0	0
50	Іваненко О.	дівчина	0	0	11	36
51	Федорчук І.	дівчина	0	32	0	32
52	Шевченко І.	дівчина	0	0	18	22
53	Федорчук В.	дівчина	26	0	18	0
54	Петренко В.	дівчина	0	14	0	0
55	Іваненко А.	дівчина	0	15	0	12
56	Федорчук І.	дівчина	26	39	0	0
57	Федорчук М.	дівчина	29	0	0	0
58	Лисенко О.	дівчина	0	11	38	23
59	Ковальчук Я.	дівчина	31	0	20	29
60	Романенко І.	дівчина	0	0	17	38

Таблиця Д.1 – Сирі дані за опитувальником Фрайбурзька анкета агресивності

№	Прізвище імя	Стать	Фрустрація	Дратівливість	Озлобленість	Підозрілість
1	Іваненко Д.	хлопець	46	51	55	42
2	Лисенко Т.	хлопець	57	49	46	40
3	Лисенко В.	хлопець	56	48	49	35
4	Лисенко О.	хлопець	53	51	53	52
5	Мельник Д.	хлопець	53	52	52	47
6	Іваненко А.	хлопець	49	56	43	35
7	Сидоренко Т.	хлопець	43	52	40	34
8	Петренко М.	хлопець	64	51	47	38
9	Петренко Д	хлопець	60	47	56	39
10	Лисенко А.	хлопець	55	57	39	36
11	Ковальчук Ю.	хлопець	52	44	43	43
12	Івненко Ю.	хлопець	51	51	44	48
13	Федорчук М.	хлопець	47	59	46	38
14	Шевченко Д.	хлопець	68	54	38	45
15	Ковальчук І.	хлопець	62	52	43	37
16	Романенко Т.	хлопець	56	52	52	45
17	Федорчук О.	хлопець	62	52	43	40
18	Лисенко О.	хлопець	64	57	46	44
19	Мельник М.	хлопець	51	44	43	41
20	Федорчук М.	хлопець	51	54	49	44
21	Гончар Д	хлопець	49	52	41	40
22	Сидоренко В	хлопець	61	52	38	44
23	Петренко Ю.	хлопець	50	54	48	50
24	Шевченко Ю.	хлопець	53	53	49	33
25	Іваненко В.	хлопець	58	53	49	42
26	Сидоренко Т.	хлопець	54	59	52	40
27	Гончар Д.	хлопець	63	51	44	42
28	Ковальчук І.	хлопець	53	56	58	41
29	Романенко А.	хлопець	52	43	50	34
30	Лисенко В.	хлопець	61	44	46	46
31	Мельник Я.	дівчина	45	47	46	44
32	Сидоренко О.	дівчина	46	48	45	41
33	Петренко М.	дівчина	47	53	40	37
34	Федорчук І.	дівчина	53	47	47	38
35	Сидоренко А.	дівчина	46	50	49	36
36	Федорчук О.	дівчина	56	44	49	46
37	Лисенко Н.	дівчина	52	49	43	39
38	Ковальчук О.	дівчина	50	49	37	39
39	Лисенко В.	дівчина	50	47	36	40
40	Сидоренко О.	дівчина	48	48	46	36
41	Сидоренко О.	дівчина	55	49	41	41
42	Петренко Я.	дівчина	53	38	46	40

Продовження таблиці Д.1

43	Лисенко В.	дівчина	38	44	38	45
44	Лисенко Т.	дівчина	57	58	40	39
45	Петренко В.	дівчина	55	51	42	30
46	Гончар В.	дівчина	48	41	36	45
47	Ковальчук Я.	дівчина	52	51	38	35
48	Петренко А.	дівчина	49	41	35	33
49	Ковальчук Т.	дівчина	62	48	36	34
50	Іваненко О.	дівчина	50	39	49	45
51	Федорчук І.	дівчина	47	50	38	32
52	Шевченко І.	дівчина	42	38	48	45
53	Федорчук В.	дівчина	51	44	47	46
54	Петренко В.	дівчина	56	48	43	38
55	Іваненко А.	дівчина	46	52	43	38
56	Федорчук І.	дівчина	55	47	37	44
57	Федорчук М.	дівчина	60	40	38	35
58	Лисенео О	дівчина	51	57	46	37
59	Ковальчук Я.	дівчина	48	37	49	32
60	Романенко І.	дівчина	45	39	47	33

ДОДАТОК Е

Таблиця Е.1 – Сирі дані за опитувальником А.Варги та В.Століна

№	Прізвище імя	Стать	Прийняття-відкидання	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	Ставлення до невдач дитини
1	Іваненко Д.	хлопець	64	58	58	69	51
2	Лисенко Т.	хлопець	73	57	62	57	53
3	Лисенко В.	хлопець	68	61	54	53	54
4	Лисенко О.	хлопець	74	66	60	62	53
5	Мельник Д.	хлопець	69	77	60	59	49
6	Іваненко А.	хлопець	69	74	57	63	58
7	Сидоренко Т.	хлопець	68	65	53	57	45
8	Петренко М.	хлопець	75	69	58	62	43
9	Петренко Д.	хлопець	66	62	61	62	50
10	Лисенко А.	хлопець	63	68	49	56	51
11	Ковальчук Ю.	хлопець	68	63	57	58	55
12	Івненко Ю.	хлопець	69	64	63	59	49
13	Федорчук М.	хлопець	69	63	50	56	52
14	Шевченко Д.	хлопець	68	62	56	65	51
15	Ковальчук І.	хлопець	69	66	57	61	44
16	Романенко Т.	хлопець	69	68	63	67	44
17	Федорчук О.	хлопець	71	61	61	60	49
18	Лисенко О.	хлопець	79	55	46	64	45
19	Мельник М.	хлопець	71	78	58	62	45
20	Федорчук М.	хлопець	68	70	53	76	43
21	Гончар Д.	хлопець	73	53	62	62	58
22	Сидоренко В.	хлопець	63	71	57	63	53
23	Петренко Ю.	хлопець	74	65	59	61	45
24	Шевченко Ю.	хлопець	72	66	56	62	45
25	Іваненко В.	хлопець	69	71	53	61	46
26	Сидоренко Т.	хлопець	70	63	52	52	41
27	Гончар Д.	хлопець	72	62	58	68	46
28	Ковальчук І.	хлопець	72	63	61	64	50
29	Романенко А.	хлопець	72	64	59	53	46
30	Лисенко В.	хлопець	74	63	58	48	53
31	Мельник Я.	дівчина	72	61	61	58	52
32	Смдоренко О.	дівчина	68	61	53	52	53
33	Петренко М.	дівчина	69	56	56	58	40
34	Федорчук І.	дівчина	64	61	55	63	52
35	Сидоренко А.	дівчина	61	59	54	56	44
36	Федорчук О.	дівчина	55	67	57	56	48
37	Лисенко Н.	дівчина	72	65	64	59	55
38	Ковальчук О.	дівчина	55	62	61	60	54
39	Лисенко В.	дівчина	73	59	51	56	50

Продовження таблиці Е.1

40	Сидоренко О.	дівчина	73	68	60	56	48
41	Сидоренко О.	дівчина	70	64	58	60	46
42	Петренко Я.	дівчина	60	61	61	61	48
43	Лисенко В.	дівчина	67	69	62	61	52
44	Лисенко Т.	дівчина	66	65	55	71	51
45	Петренко В.	дівчина	60	69	48	53	47
46	Гончар В.	дівчина	62	59	52	54	46
47	Ковальчук Я.	дівчина	65	66	54	62	53
48	Петренко А.	дівчина	62	71	54	61	49
49	Ковальчук Т.	дівчина	65	64	63	68	51
50	Іваненко О.	дівчина	69	62	60	61	47
51	Федорчук І.	дівчина	57	64	54	61	54
52	Шевченко І.	дівчина	66	70	56	59	52
53	Федорчук В.	дівчина	65	65	58	58	49
54	Петренко В.	дівчина	62	64	57	66	51
55	Іваненко А.	дівчина	72	57	55	61	47
56	Федорчук І.	дівчина	80	69	54	41	54
57	Федорчук М.	дівчина	73	65	54	47	57
58	Лисенко О.	дівчина	60	66	49	69	50
59	Ковальчук Я.	дівчина	69	64	56	62	54
60	Романенко І.	дівчина	69	66	58	64	53

ДОДАТОК Є

Таблиця Є.1 – Сирі дані за шкалою Оліва А

№	Прізвище імя	Стать	Авторитарний	Демократчний	Ліберальний	Потуральний
1	Іваненко Д.	хлопець	58	80	64	49
2	Лисенко Т.	хлопець	70	73	63	51
3	Лисенко В.	хлопець	61	7080	65	59
4	Лисенко О.	хлопець	63	65	54	47
5	Мельник Д.	хлопець	59	71	55	43
6	Іваненко А.	хлопець	68	66	65	50
7	Сидоренко Т.	хлопець	63	7272	60	47
8	Петренко М.	хлопець	61	71	61	53
9	Петренко Д.	хлопець	73	76	48	56
10	Лисенко А.	хлопець	68	74	60	39
11	Ковальчук Ю.	хлопець	58	73	59	49
12	Івненко Ю.	хлопець	65	70	58	48
13	Федорчук М.	хлопець	70	71	55	54
14	Шевченко Д.	хлопець	60	69	61	55
15	Ковальчук І.	хлопець	61	80	57	45
16	Романенко Т.	хлопець	61	75	52	57
17	Федорчук О.	хлопець	62	69	59	49
18	Лисенко О.	хлопець	69	69	61	53
19	Мельник М.	хлопець	69	73	62	56
20	Федорчук М.	хлопець	68	76	59	53
21	Гончар Д.	хлопець	65	70	52	50
22	Сидоренко В.	хлопець	72	65	59	43
23	Петренко Ю.	хлопець	63	80	61	50
24	Шевченко Ю.	хлопець	67	64	62	55
25	Іваненко В.	хлопець	71	73	59	47
26	Сидоренко Т.	хлопець	76	77	54	49
27	Гончар Д.	хлопець	63	71	59	51
28	Ковальчук І.	хлопець	67	70	50	57
29	Романенко А.	хлопець	57	65	60	52
30	Лисенко В.	хлопець	61	62	5753	52
31	Мельник Я.	дівчина	60	73	48	46
32	Смдоренко О.	дівчина	49	58	56	50
33	Петренко М.	дівчина	64	70	41	53
34	Федорчук І.	дівчина	58	69	51	51
35	Сидоренко А.	дівчина	65	66	52	50
36	Федорчук О.	дівчина	58	68	50	50
37	Лисенко Н.	дівчина	67	62	49	47
38	Ковальчук О.	дівчина	53	61	51	54
39	Лисенко В.	дівчина	63	66	51	49
40	Сидоренко О.	дівчина	62	72	49	54

Продовження таблиці С.1

41	Сидоренко О.	дівчина	54	73	61	59
42	Петренко Я.	дівчина	60	78	54	48
43	Лисенко В.	дівчина	62	65	50	46
44	Лисенко Т.	дівчина	59	78	58	50
45	Петренко В.	дівчина	47	68	62	54
46	Гончар В.	дівчина	56	67	50	46
47	Ковальчук Я.	дівчина	55	61	53	42
48	Петренко А.	дівчина	62	66	53	54
49	Ковальчук Т.	дівчина	59	74	55	55
50	Іваненко О.	дівчина	67	63	55	46
51	Федорчук І.	дівчина	54	70	54	46
52	Шевченко І.	дівчина	56	67	58	46
53	Федорчук В.	дівчина	58	70	62	45
54	Петренко В.	дівчина	55	66	50	42
55	Іваненко А.	дівчина	62	71	53	44
56	Федорчук І.	дівчина	63	72	53	52
57	Федорчук М.	дівчина	55	67	64	49
58	Лисенко О.	дівчина	60	70	55	55
59	Ковальчук Я.	дівчина	55	61	50	46
60	Романенко І.	дівчина	62	68	54	42